KUR'ÂN'DA MÜZEKKER-MÜENNES UYUMSUZLUĞUNUN HAML YÖNTEMİ BAĞLAMINDA İNCELENMESİ

İzzet MARANGOZOĞLU[**]
E-mail: izzetmarangozoglu@gmail.com
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2386-3688

Citation/©: Marangozoğlu, İ. (2022). Kur'ân'da müzekker-müennes uyumsuzluğunun haml yöntemi bağlamında incelenmesi. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, *13,* 163-196.
DOI Number: https://doi.org/10.53112/tudear.1116976

Makale Türü: Araştırma Makalesi – Article Types: Research Article
Geliş Tarihi/Received 05.05.2022 – Kabul Tarihi/Accepted 15.06.2022

Öz

Kur'ân merkezli dil çalışmaları tenzil döneminden günümüze kadar aralıksız bir şekilde devam etmiştir. Bunlardan özellikle Kur'ân-Kerîm'in dil ve gramatik üslubunu inceleyen çalışmalar önemli bir yer tutmuştur. Kur'ân'ın kusursuz dil üslubuna ve gramatik açıdan tutarlılığına dikkat çekmeyi amaçlayan bu çalışmada Arap dilinin en bilindik bir o kadar da karmaşık olan müzekkerlik ve müenneslik konusu ana hatlarıyla ele alınmıştır. Çalışmanın girişinde konuyla ilgili genel bir çerçeve çizildikten sonra tezkîr ve te'nîs kavramları tanıtılarak Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ'dan (ö. 207/822) günümüze kadar müzekker ve müennese dair telif edilen müstakil çalışmalar kronolojik olarak sıralanmıştır. Çalışmanın devamında müzekker ve müennesi bilmenin önemine işaret edilerek müennesliğin ilke, çeşit ve alametleri zikredilmiştir. Kur'ân'ın müzekkerlik ve müenneslik konusuna yaklaşımını ortaya koyan gramer ve haml yöntemleri incelenmiştir. Bu bağlamda Kur'ân'ın müzekkerlik ve müenneslik yönünden herhangi bir uyumsuzluk barındırmadığına; söz konusu intibanın ise Arap dilinde gramatik bir üslup olarak "müzekkerin, müennes veya müennesin, müzekker gibi muamele

** Dr. Öğr. Üyesi. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Makale en az iki hakem tarafından incelenmiş, Turnitin kullanılarak benzerlik raporu alınmış ve araştırma/yayın etiğine uygunluğunu teyit edilmiştir.
Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carring out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. The article was reviewed by at least two referees, a similarity report was obtained using Turnitin, and compliance with research/publication ethics was confirmed.

görmesi"nden kaynaklandığına dikkat çekilmiştir. Kur'ân'dan ve Arap şiirinden aktarılan örneklerle konu aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Arap Dili, Müzekker, Müennes, Tezkîr, Te'nîs, Haml Üslubu.

EXAMINATION OF MUZAKKAR-MUANNAS INCOMPATIBILITY IN THE QUR'AN WITHIN THE CONTEXT OF HAML METHOD

Abstract

Qur'an-centered language studies have continued uninterruptedly from the period of tenzil (the period when the Qur'an was sent down) to the present day. Among these, studies examining the language and grammatical style of the Qur'an have an important place. This study aims to draw attention to the perfect language style and grammatical consistency of the Qur'an. In this context, in this study, the most familiar and complex issues of the Arabic language, masculinity and femininity, are discussed with the main lines. After drawing a general framework on the subject at the beginning of the study, the concepts of tezkîr (masculinity) and te'nis (femininity) are introduced and the individual works that have been copyrighted from Yahya b. Ziyad al-Farra (d. 207/822) to the present day are listed in chronological order. In the continuation of the study, the importance of knowing masculinity and femininity is pointed out and the principles, types and signs of femininity are mentioned. Then, grammar and Haml (Attribution) methods, which reveal the approach of the Qur'an to the subject of masculinity and femininity, were examined. In this context, it has been pointed out that the Qur'an does not contain any incompatibility in terms of masculinity and femininity. It has been pointed out that, the negative impression in question is because of the grammatical methods in the Arabic language called "al-haml allel-muzakker (Attribution to masculinity) and al-haml allel-muennas-(Attribution to femininity)", which is summarized as "the treatment of masculine as feminine or feminine as masculine" in language. The subject has been tried to be clarified with examples from the Qur'an and Arabic poetry.

Keywords: Qur'an, Arabic Language, Muzakkar, Muannas, Tazkīr, Taʾnīs, Haml Method.

Giriş

Klasik ve modern kaynaklara dayanarak Kur'ân'da tezkîr ve te'nîs olgusunu haml üslubu bağlamında incelediğimiz bu çalışmada Arap dilinde müzekkerlik ve müenneslik konusuna

dair kavram, kural ve literatür bilgisine yer verilmiştir. Akabinde Arapların özellikle müzekkerlik ve müenneslikte yaygın olarak başvurdukları bir üslup olan haml yöntemi ele alınmıştır. Burada da genel bir kavramsal çerçeve çizildikten sonra konuyla ilgili Kur'ân'dan örnekler verilerek bu üslubun önemi ve mana üzerindeki etkisine dikkat çekilmiştir.

1. Arap Dilinde Müzekkerlik ve Müenneslik Olgusu

Müzekkerlik ve müenneslik olgusu dil kadar eski bir olgudur. Araplar günlük yaşamlarında insan ve hayvanı cinsiyet açısından ayırmış ve bu bakış açısını canlı-cansız ayırımı yapmadan lügatlerindeki bütün sözcüklere yaymışlardır. Bunun neticesinde mecazi olarak müzekker ve müennes diye isimlendirilen iki olgu ortaya çıkmıştır. Araplar diğer Sami dillerin yaptıkları gibi biyolojik olarak bir müzekkeri veya müennesi olmadığı halde bütün varlıkları bu iki kategoriden birine dahil etmişlerdir. Bu yaklaşımın sonucunda hakiki müzekker ve müennesin yanısıra "القَمَرُ-Ay" ve "الحَجَرُ -Taş" gibi "*mecâzî müzekker*" "الشَّمْسُ-Güneş" ve "العَيْنُ-Göz" gibi "*mecâzî müennes*" adı altında çeşitli isimlendirmeler ortaya çıkmıştır ('Umâyira, 1993, s. 18). Bu yaklaşımı cinsiyet olgusunun tamamına uygulayan dilciler müzekker ve müennesin dışında üçüncü kısım olan "الخنثى - *Hünsâ*"ya da eril ve dişil muamelesi yapmışlardır (İbn Manzûr, 1992a, s. 226). Dolayısıyla dilsel cihetten onun müstakil üçüncü bir cins olması hasebiyle ona ayrıcalık tanımamışlardır ('Umâyira, 1993, s. 17).

Evrendeki varlıkların canlı ve cansız olmak üzere iki türe ayrıldığını gören âlimler canlı kategorisine -bitkiler hariç- insanları ve hayvanları alarak müzekker ve müennesi de bu çerçevede tayin etme yoluna gitmişlerdir. Müzekkeri "أَسَدٌ - زَيْدٌ – رَجُلٌ" gibi kendi cinsinden müennesi olan şeklinde tanımlayıp buna hakiki müzekker; müennesi de "لَبْوَةٌ - سُعادٌ – امْرَأَةٌ" gibi kendi cinsinden müzekkeri olan şeklinde tanımlayarak buna da hakiki müennes adını vermişlerdir. Ancak hakiki müzekker ve hakiki müennes kategorisine giren lafızların, cansız varlıklara işaret eden lafızlara nazaran çok az yekûn tuttuğunu gören dil âlimleri, bunlardan insan ve hayvandaki hakiki müzekkerlik ve müenneslik vasıflarını barındırmayan "عِنَبٌ - حَجَرٌ – كتابٌ – قَلَمٌ" gibi lafızları mecazi müzekker; "بُشْرى – سَماءٌ – نَخْلَةٌ - عَيْنٌ" gibi lafızları ise mecazi müennes kategorisine dâhil etmişlerdir. Bu aşamadan sonra tezkîr ve te'nîs olgusunun kural ve kaidelerini belirlerken asıl ve fer' ilkesinden yola çıkarak kelimelerin sonuna müennes ve müzekkere delalet eden çeşitli alametler tayin etmişlerdir (Hammâdî, 1982, 301). Bu bağlamda fer' olan müennesin birtakım alametlerle işaretlenmesine, asıl olan müzekkerin ise işaretlenmemesine hükmetmişlerdir. Daha sonra asıl olma (*asâlet*) ve gösterge (*alâmet*) fikri arasında bağ kurma yoluna giderek müzekker ve müennes arasındaki farklılıkları bu alametlerin varlık veya yokluğuyla

ölçmeye başlamışlardır.[1] Buradan hareketle müenneslik tâ'sı,[2] elif ve yâ'dan hâli olana müzekker; bu alametlerden birini taşıyana ise müennes adını vermişlerdir (Sîbeveyhi, 1992b, s. 236; el-Ferrâ, 1989, s. 56; el-Müberred, 1970, s. 83; İbnu'l-Enbârî, 1978, s. 63; İbnu't-Tüsterî, 1983, s. 47; ez-Zemahşerî, 1993, s. 198).

Öte yandan دَاهِيَةٌ - *dâhi*, حُزْيْقَةُ, حَمْزَةُ ve طَلْحَةُ gibi gramer yönünden müennes olan isimlerle عَلاَّمَةٌ - *büyük âlim* ve هَجَّاجَةٌ – *ahmak* gibi vasıfları müzekkere tahsis ederken حَامِلٌ - *hamile*, حَائِضٌ - *hayızlı* ve مُرْضِعٌ - *emzikli kadın* gibi müzekker kelimelerle yalnızca müennesi kastederek[3] "فَعُولٌ" ve "فَعِيلٌ" veznindeki "عَجُوزٌ – *yaşlı,* طَمُوحٌ - *tamahkâr*, قَتِيلٌ – *ölü* ve جَرِيحٌ – *yaralı* gibi kelimeleri tezkîr ve te'nîste müsavi saymışlardır (el-Müberred, 1970, s. 102; İbnu'l-Enbârî, 1978, ss. 56-59; el-Antâkî, 1969, ss. 332-333). Tezkîr ve te'nîs olgusundaki bu karmaşık yapıya dikkat çeken İbn Tüsterî (ö. 360/970) de müzekker ve müennesin kıyasî yani sabit bir kuralı olmaması, büyük ölçüde rivayete dayanması ve müennesteki alametlerin aynısının müzekkerde bulunması sebebiyle ikisinin herhangi bir bapla sınırlanamayacağı kanaatine varmıştır (İbnu't-Tüsterî, 1983, ss. 47-48). Daha kolay öğrenilmesi için Arapça kural ve kaideleri dilciler tarafından sabit bir yöntem ve rasyonel mantık dâhilinde ortaya konulmaya çalışılsa da çağdaş dilcilerden İbrahim Enîs bu olgunun çoğu zaman kesin aklî mantıkla bağdaşmayan kendine özgü bir mantığının olduğu görüşündedir (Enîs, 1975, s. 158).

---

1 Dilin bütün kelimelerini kapsaması için bazıları bu alametleri on beşe çıkarmışlardır. Bunların sekizini (لَيلَى'daki elif-i maksûre, حَمْراء'daki elif-i memdûde, أُخْتٌ kelimesindeki tâ', طلحة'daki hâ/kapalı tâ', أَنْتِ'deki tâ', هُنَّ'deki nûn, هذي'deki yâ' ve مسلمات kelimesindeki elif ve tâ') isimlere; dördünü (قامتْ'teki tâ', تضربين'deki yâ', قمتِ'deki kesra ve قمنَ'deki nûn) fiillere ve üçünü (زُبَّتْ'teki tâ', لاه/لات'deki hâ' ve إنها'deki hâ' ve elif) ise edatlara tahsis ettmişlerdir İbnu'l-Enbârî, (1978, s. 166).

2 Nahiv âlimleri bu *tâ'* hususunda ihtilafa düşmüşlerdir. Basralılar bunun vakıf halinde *hâ'* harfine dönüştüğü görüşündedir. Ekolün önde gelen temsilcilerinden Sîbeveyhi'ye göre *hâ'* harfi, vakıf halinde "هَذِهِ طَلْحَةُ" örneğindeki gibi ismi müennes yapan *tâ'* yerine bedel olarak gelir Sîbeveyhi, (1992b, s. 238). Ekolün diğer temsilcisi Müberred'e göre de *tâ'* harfi "قَائِمَةٌ ve قَاعِدَةٌ" örneğindeki gibi kelimeye müenneslik alameti olarak eklenir ve vakıf halinde halinde *hâ'* harfine dönüşür el-Müberred, (1994a, s. 198). Bu hususta –Kufe ekolüne mensup olan- Ferrâ da onlarla aynı görüştedir (el-Esterâbâdî, 1976, s. 288). Kufeliler ise bu *tâ'*ın arızi olduğunu, aslının ise *hâ'* olduğunu savundular. Ekolün ileri gelenlerinden Ebu'l-Abbâs Sa'leb'e (ö. 291/904) göre *hâ'* harfi, ismi müennes yapan aslî harflerdendir el-Esterâbâdî, (1976, s. 289).

3 Dilciler bu bağlamda çeşitli tevillere saparak Arapların "oklu ve mızraklı adam" manasındaki " رَجُلٌ رَامِحٌ ذَاتُ حَمْلٍ" vb. vasıfların da "طَالِقٌ – حَائِضٌ – حامِلٌ" sözüne hamletmeleri gibi "ذُو رَمْحٍ وَذُو نُبْلٍ" sözünü "وَ نَابِل ذاتُ طلاقٍ ve ذاتُ حَيْضٍ - إنْسَانٌ حَامِلٌ" yahut "شَيْءٌ حَامِلٌ" takdirinde olduklarını ileri sürmüşlerdir es-Suyûtî, (1980b, s. 63). Buna karşın Sîbeveyhi, ileri sürülen bu hazfin başka bir yönüne değinmiş ve bunlarla "إنْسَانٌ حَامِلٌ" yahut "شَيْءٌ حَامِلٌ" takdirinde mahzuf bir müzekkerin vasfedildiğini ifade etmiştir Sîbeveyhi, (1992a, s. 384; el-Esterâbâdî, 1976, s. 165).

İsim ile bu ismin cinsiyet manası arasındaki bağlantının kaybolması te'nîs olgusunun karışık bir hal almasına yol açmış; bir toplumda müzekker olan bir lafız başka bir toplumda müennes olmuştur. Hicâz halkı "النَّخْلُ - *hurma ağacı,* التَّمْرُ - *hurma*, البُسْرُ – *ham hurma* ve الشَّعِير – *arpa*" kelimelerini çoğunlukla müennes bazen de müzekker olarak ifade ederken Necid halkı ise bu kelimeleri çoğu kez müzekker bazen de müennes olarak kullanmıştır (el-Ferrâ, 1989, s. 30). "*Mübin Arapça bir dille (بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ)*" nazil olan Kur'ân-ı Kerîm'de de tezkîr ve te'nîse dair bu farklı kullanımlar gözetilmiştir. Örneğin bunlardan "نَخْل" kelimesi, Kur'ân'da كَأَنَّهُمْ أَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٍ "*Sanki onlar, içi boş hurma kütükleri gibidirler"* (el-Hâkka, 52:7) ve وَالنَّخْلُ ذَاتُ الْأَكْمَامِ "Ve s*alkımlı hurma ağaçları var"* (er-Rahmân, 55:11) ayetlerinde Hicazlıların dili üzere müennes olarak gelirken كَأَنَّهُمْ أَعْجَازُ نَخْلٍ مُنْقَعِرٍ "*Sanki onlar köklerinden sökülmüş hurma kütükleri gibidirler!"* (el-Kamer, 54:20) ayetinde ise Temimlilerin dili üzere müzekker olarak gelmiştir (el-Muttallibî, 1978, s. 278).

2. Müzekkerlik ve Müenneslik (Tezkîr - Te'nîs) Kavramları

2.1. Tezkîr Kavramı

Zekar (erkek), lügatte *ünsâ* (dişi)nin zıttıdır (el-Cevherî, 1984b, ss. 664-665). Çoğulu ise "ذُكْرَانٌ - ذِكَارٌ - ذُكُورَةٌ - ذُكُورٌ" şeklinde gelir. Bu kökten türeyen tezkîr kelimesi de لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ يَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ إِنَاثًا وَيَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ الذُّكُورَ "*Göklerin ve yerin egemenliği Allah'a aittir. O dilediğini yaratır; dilediğine kız çocukları bahşeder, dilediğine de erkek çocukları bahşeder*."(eş-Şûra, 42:49) أَوْ يُزَوِّجُهُمْ ذُكْرَانًا وَإِنَاثًا وَيَجْعَلُ مَنْ يَشَاءُ عَقِيمًا إِنَّهُ عَلِيمٌ قَدِيرٌ "*Yahut erkek ve kız çocuklarını birlikte verir. Dilediğini de çocuksuz bırakır. Şüphesiz O her şeyi bilir, her şeye gücü yeter*." (eş-Şûra, 42:50) ayetlerinde açıkça görüldüğü gibi te'nîs (dişiliğ)in zıttı olarak gelmiştir.

Tezkîr'in lügat manasıyla ıstılah manası arasında neredeyse bir farkl yoktur. Müzekkerlik müennesliğin karşıtı, doğurmayan, yumurtlamayan, müenneslik alametlerinden herhangi birini taşımayan, daha yalın bir ifadeyle kendisine "هذا" sözü ile işaret edilebilen her şey şeklinde tanımlanmıştır. Kısaca "ثَعْلَبٌ - جَمَلٌ - أَسَدٌ - صَبِيٌّ - رَجُلٌ" gibi insanlardan ve hayvanlardan erkek olana işaret eden *hakîkî müzekker*; **"**بَابٌ - لَيْلٌ - بَدْرٌ - كِتَابٌ - قَلَمٌ**"** gibi insanlar veya hayvanlardan müzekker olmadığı halde müzekkerlik muamelesi gören *mecâzî müzekker* şeklinde ikiye ayrılmaktadır (ez-Zemahşerî, 1993, s. 247).

2.2. Te'nîs Kavramı

Te'nîs kelimesi lügatte sertliğin zıttı yumuşaklık manasındadır. "عِلم" vezninde "يَأْنَثُ – أَنِثَ – أُنُوثَةً – إِنَاثَةً" şeklinde gelir. Birinin sert olmayıp yumuşak davranması "*enise fi'l-emr*" sözüyle ifade edilmiştir. Te'nîs, "أَنَّثَ - يُؤَنِّثُ" fiilinin masdarı olan *tezkîr* kelimesinin karşıtıdır. Aynı şekilde bu kökten türeyen *ünsâ* (dişi) kelimesi de *zekar* (erkek) kelimesinin zıttıdır. Çoğulu "أُنُثٌ –أَنَاثِيَّ – إِنَاثٌ" şeklindedir. Bir kadın, kız doğurduğunda "آنَثَتِ المرأةُ" denir (İbn Fâris, 1979a, s. 144; el-Cevherî, 1984a, s. 272). Allah'ın şu sözü buna örnektir: وَ اللهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعَتْ

وَ لَيسَ الذَّكَرُ كالأُنْثَى "*Oysa Allah onun ne doğurduğunu daha iyi bilmektedir- erkek de kız gibi değildir.*"(Âl-i İmrân, 3:36)

Müennes isim ise müenneslik alametlerinden birini taşıyan daha yalın bir ifade ile kendisine "هذه " sözüyle işaret edilen kelimedir. Örnek: هذهِ امرأة -هذهِ ناقة gibi.

3. Müzekker ve Müennes Literatürüne Genel Bir Bakış

Dil âlimleri müzekkerlik ve müenneslik konusuna önem vermiş ve bu alanda çoğu "*el-Müzekker ve'l-müennes*" adını taşıyan çeşitli müstakil eserler telif etmişlerdir. Bu bağlamda kronolojik olarak Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822), Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî el-Bâhilî (ö. 216/831), Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî (ö. 224/838), Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sikkît (ö. 244/858), Ebû Hâtim Sehl b. Muhammed b. Osmân b. Kâsım (Yezîd) es-Sicistânî (ö. 255/869), Ebû 'Asîde Ahmed b. 'Ubeyd b. Nâsıh (ö. 270/884), Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred (ö. 286/900), Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Yezdiyâr b. Rüstem et-Taberî (ö. 304/917), Ebû Bekr Ahmed b. el-Hasan b. el-Abbâs b. el-Ferac b. Şukayr (ö. 317/929), Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Keysân (ö. 320/932), Ebû Bekr b. Muhammed b. Osmân el-Ca'd eş-Şeybânî (ö. 320/932), Ebu't-Tayyib Muhammed b. Ahmed b. İshâk el-A'râbî el-Veşşâ' (ö. 325/937), Ebu'l-Huseyn Abdullâh b. Muhammed b. Sufyân el- Ḫazzâr (ö. 325/937), Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Beşşâr el-Enbârî (ö. 328/940), Ebû Muhammed Abdullâh b. Ca'fer b. Muhammed b. Dürüsteveyh (ö. 347/958), Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Ya'kûb el-'Attâr (ö. 353/965), Ebu'l-Huseyn Sa'îd b. İbrâhîm b. et-Tüsterî (ö. 360/970), Ebû Abdillâh b. el-Huseyn b. Ahmed b. Hâleveyh (ö. 370/980), Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsılî el-Bağdâdî (ö. 392/1002), Ebu'l-Hasan Alî b. Muhammed el-'Adevî eş-Şimşâtî (ö. 394/1004) ve Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyyâ b. Habîb er-Râzî'nin (ö. 395/1004) *el-Müzekker ve'l-müennes*; Ebû Tâlib el-Mufaddal b. Seleme b. Âsım el-Lugavî en-Nahvî el-Kûfî'nin (ö. 290/903) *Muhtasaru'l-Muzekker ve'l-muennes*; Ebû Mûsâ Süleymân b. Muhammed el-Hâmid'in (ö. 305/918) *mâ yüzekkerü ve yü'ennesü mine'l-insâni ve'l-libâs*; Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc'ın (ö. 311/923) *Kitâbu'l-fark beyne'l-muzekker ve'l-muennes*; Ebu'l-Berekât Abdurrahmân b. Muhammed b. 'Ubeydillâh el-Enbârî'nin (ö. 577/1181) *el-Bulğa fi'l-fark beyne'l-muzekker ve'l-muennes;* Ahmed b. Ahmed b. Muhammed es-Sicâ'î eş-Şâfi'î el-Bedrâvî'nin (ö. 1197/1783) *Fethu'l-Mennân bi-şerhi mâ yuzekkeru ve yuennes*; Muhammed el-Hıdır Huseyn (ö. 1377/1958) *el-İmtâ' fîmâ yahtâcu te'nîsuhû ilâ semâ'*; Zülfikâr Ahmed en-Nekavî'nin (ö. 1899) *el-Mübteker fîmâ yete'allaku bi'l-muennes ve'l-muzekker*; Muhammed Reşâd Halîfe'nin (ö. 1990) *er-Risâletü'r-Reşâdiyye fîmâ yecûzü tezkîruhû ve te'nîsuhû me'an fi'l-'Arabiyye*; Hâmid Sâdık Kuneybî'nin *Mu'cemu'l-muennesâti's-semâ'iyyeti'l-'Arabiyyeti ve'd-daḫîle*; İbrâhîm İbrâhîm Berekât'ın *et-Te'nîs fi'l-lugati'l-'Arabiyye*; Muhammed Ahmed Kâsım'ın *Mu'cemu'l-muzekker ve'l-muennes fi'l-lugati'l-'Arabiyye*; İmîl Bedî' Ya'kûb'un *el-Mu'cemu'l-mufassal fi'l-muzekker ve'l-muennes*;

İsmâîl Ahmed 'Umâyira'nın *Zâhiretü't-te'nîs beyne'l-lugati'l-'Arabiyyeti ve'l-lugâti's-Sâmiyye* ve 'İsâm Nûruddîn'in *el-Mustalahu's-sarfî mümeyyizâti't-tezkîr ve't-te'nîs* adlı eserini zikredebiliriz (İbn Cinnî, 1985, ss. 23-25; Ya'kûb, 1994, ss. 15-53).

Bu eserlerin yanında müzekker ve müennesle ilgili özelliklerin öğrenilmesini ve ezberlenmesini kolaylaştırmak maksadıyla birtakım manzumeler de telif edilmiştir. Burhânuddîn İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî'nin (ö. 350/961) *Manzûmetün fi'l-müennesâti's-semâ'iyye*; Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. 'Ubeydillâh ez-Zübeydî el-Endelûsî el-İşbîlî'nin (ö. 379/989) *Manzûmetün fi'l-müzekkeri ve'l-müennes*; Ebû 'Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus'un (ö. 646/1249) *el-Kasîdetü'l-müveşşahatü bi'l-esmâ'i'l-mü'enneseti's-semâ'iyye* ve Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelûsî'nin (ö. 672/1274) *Manzûmetün fîmâ yüzekkeru ve yüennesü mine'l-hayevân* adlı eserleri bunlardandır (İbn Cinnî, 1985, ss. 23-25; Ya'kûb, 1994, ss. 15-53).

Müzekker ve müennes literatürüne mucem müellifleri de önemli katkılar sunmuşlardır. İki ansiklopedik sözlükle mucem müellifleri arasında yerini alan İbn Sîde (ö. 458/1066) her ne kadar müzekker ve müennes alanında müstakil bir eser yazmamış olsa da bu konuya "*el-Muhassas*" adlı muceminde geniş yer ayırmıştır (İbn Sîde, t.y.a, s. 82 - t.y.b, s. 127). İmam Suyûtî de (ö. 911/1505) müzekker ve müennese dair bazı meşhur dil kitaplarından naklettiği birçok meseleyi *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luga ve envâ'ihâ* adlı eserinde zikretmektedir (es-Suyûtî, 1998, ss. 167-199). Bu konu, Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) *el-Kitâb* ve Müberred'in (ö. 286/900) *el-Muktedab* adlı eserleri başta olmak üzere –az veya çok- dil ve nahiv kitaplarının tamamında ele alınıp incelenmiştir (Ya'kûb, 1994, ss. 50-60).

4. Müzekker ve Müennesi Bilmenin Önemi

Müzekkerlik ve müenneslik, nahiv ilminin en karmaşık konularından biridir. Araplar her iki konuyu önemli görmekle birlikte müzekker ve müennesin bilinmesine iraptan daha fazla ehemmiyet vererek isim, fiil ve sıfatlarda müzekkerlik ve müennesliğin bilinmesini fesahat şartlarından saymışlardır (Nûruddîn, 1988, s. 150). Bu bağlamda nahiv ve irabın ancak müzekker ve müennesi bilmekle tam olarak anlaşılabileceğini aksi halde müennesi müzekker yahut müzekkeri müennes yapan kişinin merfu olanı mansub, mansub olanı mecrur veya mecrur olanı mansub okumak gibi kusurlu sayılacağını ifade etmişlerdir (İbnu'l-Enbârî, 1978, s. 87).

İbn Fâris de ilim ehlinin müennes ve müzekkeri mutlaka bilmeleri gerektiği aksi halde ikisini birbirine karıştırmanın çirkin sayılacağını belirtmektedir (İbn Fâris, 1969, s. 46). Çağdaş dilbilimcilerden Vendryes de erille dişili birbirine karıştırmanın dinleyende şok etkisi yaratacağı ve önüne geçilmemesi halinde sözün anlaşılamayacağı görüşündedir (Vendryes, 1975, s. 127). Müzekkerlik ve müenneslik konusunun sabit bir kuralı olmaması, kadim dilcileri (hicrî 305-395 yılları arasında) semâî olan müzekker ve müennes lafızlarla

ilgili birtakım risaleler telif etmeye sevk etmiştir (el-Mufaddal b. Seleme, 1997, ss. 299-306; İbnu'l-Enbârî, 1978, ss. 8-12; İbnü't-Tüsterî, 1983, ss. 32-36).

Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), Sîbeveyhi (ö. 180/796), Müberred (ö. 286/900) ve Zeccâc (ö. 311/923) gibi nahivciler müzekker ve müennes konusuna eserlerinin çeşitli yerlerinde değinmekle birlikte bu konuyu müstakil başlık altında ilk ele alan kişi *el-Usûl fi'n-nahv* adlı eserindeki "باب المذكر والمؤنث – *Müzekker ve müennes babı*"yla İbnü's-Serrâc (ö. 316/929) olup onu da *el-Mufassal fî sanʿati'l-iʿrâb*" adlı eserindeki "الباب السابع: الاسم المذكر والمؤنث - *Yedinci bab: Müzekker ve müennes isim*" başlığıyla Zemahşerî (ö. 538/1144) takip etmiştir (İbnü's-Serrâc, 1988, ss. 407-419; ez-Zemahşerî, 1993, ss. 247-252).

Müzekker ve müennesin bilinmesi, müenneslik hükümlerini açıklamak, bunları Kur'ân'da uygulamalı olarak göstermek ve böylelikle Kur'ân'ın bazı ayetlerinin Arap kaidelerine ters düştüğünü iddia edenlere cevap verebilme açısından büyük önem arz etmektedir.

5. Müenneslik İlkeleri

Arap dil âlimlerinin dediği gibi kelimede aslolan müzekkerliktir. Müenneslik ise ondan bir cüzdür/fer'dir. Böylelikle müzekkerlik ayırt edici bir işarete gerek duymadan aslı üzere kalırken müenneslik kendisine te'nîs (dişilik) alametinin bitiştiği kelimedir. Araplar, gerek günlük konuşmalarında gerekse şiir ve nesirlerindeki müenneslik sigalarında birtakım ilkelere dayanmışlardır. Tezkîr ve te'nîsi ayırt etmek için geliştirip takip ettikleri bu ilkeleri kısaca şöyle sıralayabiliriz:

a) İlk kullanım (الوَضعُ): Diğer milletler gibi Araplar da başlangıçtan beri çevresindeki varlıklara çeşitli isimler tayin etmişlerdir. "زينب - Zeyneb" ismini kadına, "ناقة - Nâka" ismini de dişi deveye vermeleri gibi.

b) Dönüştürme (التّحويلُ): Kelimenin aslından olmayan fazla/zaid harf kullanarak fiili bir formdan/sigadan diğerine aktarmaktır. "فاطمةُ تكتبُ ← عُمرُ يكتبُ" ve "الفتيَاتُ ← الطُّلابُ يكتبونَ" örneklerindeki تكتبُ ve يُكتُبْنَ fiiller gibi.

c) Alamet (العلامة): Araplar, ayırt edici; müzekkerlik dairesinden müenneslik dairesine nakletmek için tâ-i merbuta, elif-i maksûre ve elif-i memdûde gibi sabit, özel işaretler vaz' ettiler. Örnek: طالبٌ ← طالبةٌ; أكبرُ ← كبرى; أخضَرُ ← خضْراءُ gibi (Sîbeveyhi, 1992a, ss. 235-236; İbn 'Akîl, 1985, ss. 91-92; İbn Hişâm, t.y.c, s. 286; el-Galâyînî, 2010, ss. 100-101).

6. Müenneslik Çeşitleri

Arap dilinde müenneslik hakîkî, mecâzî, manevî ve lafzî olmak üzere dört çeşittir:

6.1. Hakîkî Müenneslik: Eski nahivcilere göre "doğurganlık özelliğine sahip canlılara işaret eden"dir. Modern dilcilerin ifadesiyle yumurtlamak ya da yavrulamak suretiyle doğuran

ve üreyendir. Diğer bir ifadeyle "خديجة- عائشة- فاطمة- فَهيمة" gibi insanlardan ve " ناقَة- دَجاجَة- لُبْوَة- هِرَّة- بَطّة" gibi hayvanlardan müennes olana işaret eden müennesliktir.

İbn Malik (ö. 672/1274) şöyle demektedir:

وَإِنَّمَا تَلْزَمُ فِعْلَ مُضْمَرِ مُتَّصِلٍ أَوْ مُفْهِمٍ ذَاتَ حِرِ

Buna göre; sakin olan tâ-i te'nîs iki yerde mazi fiile bitişir:

a- Fiil "هند قامت" ve "الشمس طلعت" örneklerindeki gibi ister hakiki ister manevi olsun gizli müennes bir zamire isnad edilmişse,

b- Fail, "قامت هند" örneğindeki gibi zahir/açık hakiki müennesten oluşuyorsa.

Hakîkî Müennesliğin iki özelliği vardır: Müennesliğe delalet etmesi ve müenneslik alametiyle birleşmesidir (İbn 'Akîl, 1985, s. 88; el-Hamelâvî, 2007, s. 73; el-Galâyînî, 2010, s. 100; Hasan, t.y.d, s. 588).

6.2. Manevî Müenneslik: Hakiki (زَيْنَبٌ-هِنْدٌ) ya da mecazi (عَيْنٌ-رِجْلٌ) olsun müennes bir isme özel ad olarak konulup müenneslik alameti almayandır. Bu isimler müzekker gibi görünse de müennes için kullanılırlar (el-Hamelâvî, 2007, s. 73; el-Galâyînî, 2010, s. 100; Hasan, t.y.d, s. 588).

6.3. Mecazî Müenneslik: Doğurmayan ve üremeyendir. Daha açık bir ifadeyle "شمسٌ – ورقة – سفينة – نارٌ" gibi müennes olmadığı halde takdiri ya da zahiri bir müenneslik alametiyle son bulup müennes gibi muamele görendir.

Sema yoluyla Araplardan gelen rivayetler dışında mecazi müennesi bilmenin bir yolu yoktur. Dolayısıyla bir kelimenin mecazi müennese delalet ettiğine hükmetmek ancak bu semanın durumunu izah eden dilsel yolla ve dil sözlüklerine müracaat etmekle mümkün olabilir. Bu çeşit müennesliğe; müennes isme dönen bir zamir (رأيتُها الشَّمسُ), onu gösteren bir işaret (هذِهِ الشَّمسُ), fiilin müennesliği (طَلَعَتْ الشَّمسُ), tasgir sigasında tâ-i te'nîsin açığa çıkması (أُذَيْنَةٌ – أُذُنٌ), sayı isminden tâ-i te'nîsin hazfi (ثلاثُ آبارٍ), yüklem (وَقَالَتِ اليَهُودُ يَدُ اللهِ) (el-Mâide, 5:64) sıfatı (فِيهَا عَينٌ جَارِيَةٌ) (el-Gâşiye, 88:12) veya hâl (وَلِسُلَيْمَانَ الرِّيحَ عَاصِفَةً مَغْلُولَةٌ) (el-Enbiyâ', 21:81) yoluyla ulaşılır (İbn Hişâm, t.y.b, s. 233; es-Suyûtî, 2008, s. 404; el-Hamelâvî, 2007, ss. 160-161; el-Galâyînî, 2010, s. 100; Hasan, t.y.d, s. 587).

6.4. Lafzî Müenneslik: "الكَفُرَى – زَكَرِيَّاءُ – عَنْتَرَةُ – عُبَيْدَةُ – طَلْحَةُ – حُزَيْقَةُ – حَمْزَةُ" (hurma poleni kabı)" gibi müzekker için konulup kendisinde müenneslik alameti bulunan isimdir.

Ebû Bekr İbnu'l-Enbârî'ye (ö. 328) göre müennes isimler dört kısma ayrılmaktadır:

a) "عَفْراء - ليلى – فاطمة" gibi içinde onu müzekkerden ayıran bir alamet olan isim.

b) "زَيْنَبٌ-هِنْدٌ" gibi barındırdığı müenneslik sebebiyle müenneslik alametine ihtiyaç duymayan isim.

c) "جَدْي (oğlak)'ın zıttı عَنَاق" ve "حِمار (eşek)in zıttı أتان" gibi müzekkerinden farklı bir lafızla anılması sebebiyle müenneslik alametine ihtiyaç duymayan isim.

d) "جَرَادَة - نَعامَة" gibi içinde müenneslik alameti barındırdığı halde hem müzekker hem de müennes için kullanılan isim.

"الأُقْحُوَان - الضَّبُع – العَقْرَبُ" gibi bazı isimler, müenneslik alameti olmadan da hem müzekker hem de müennes için kullanılabilir. Bu yüzden araplar bu üç isme "الضَّبُعانِ – العقرُبانِ - الأُقْحُوانِ" şeklinde müzekker formlar geliştirme yoluna gitmişlerdir (İbnu'l-Enbârî, 1978, ss. 52-67).

7. Müenneslik Alametleri

Müzekker isim, yapısı ve Araplardan nakledilen kullanım yaygınlığı sebebiyle kendisinin ya da sahibinin müzekkerliğine işaret eden ek bir lafzi alamete ihtiyaç duymaz. Müzekkerin aksine müennesin ayırt edici bir alamete ihtiyacı vardır. Müenneslik alametleri çok olup İbnu'l-Enbârî onları onbeşe çıkarmıştır (İbnu'l-Enbârî, 1978, s. 176). İbn Mâlik ise Elfiyesinde bunları iki alamete indirgemektedir:

علامةُ التَّأنيثِ تاءٌ أو ألفْ وفي أسامٍ قدَّروا التّا كالكتِفْ

Müenneslik alameti tâ' ya da eliftir

Tâ'ı 'ketif' gibi isimlerde takdir ettiler (İbn Mâlik, t.y., s. 50).

Bu alametler lafzî (zâhir) ve mukadder olmak üzere iki çeşittir.

7.1. Lafzî Müenneslik Alametleri

Lafzî (zâhir) müenneslik alametleri tâ-i te'nîs, elif-i maksûre ve elif-i memdûde olmak üzere üçtür.

a) Tâ-i te'nîs: Birinci alamet olup fiillerde ve isimlerde müzekkerle müennesi ayırt etmede bariz bir alamettir. Kelimeyi müzekkerlik durumundan müenneslik durumuna taşıdığı için "*tâu'n-nakl*" olarak da isimlendirilmiştir (Hasan, t.y.c, s. 186).

Fiillerde olan *tâ'* harfi, her zaman açık (ت) olur. Mazi fiillerin sonunda bu harf "ذَهَبَتْ عَائِشَةُ" örneğindeki gibi sakin konumunda gelip "*tâu't-te'nîs es-sâkine*" olarak isimlendirilir. Muzari fiilin başına ise "تَذْهَبُ عَائِشَةُ" şeklinde harekeli (*müteharrike*) olarak gelir. Aynı

zamanda muzari fiilin başına gelen muzaraat harfleri arasında yer alır (İbn Hişâm, 1984, s. 345).

İsimlerde ise bu harf, kapalı (ة- ـة) ve açık (ت) olarak iki ayrı formda kullanılır. Kapalı tâ (*tâ-i merbûta*), "صائمة - كاتبة" gibi tekil (*müfred*) isimlerin sonunda ve "غَازِي → غُزَاة; داعِي → دُعاة" gibi tekilleri tâ' ile sonlanmayan kuralsız çoğul (*cem-i teksîr*) sigalarında bulunur. Açık tâ (*tâ-i meftûha*) ise "أُخْتٌ - بِنْتٌ" gibi orta harfi sakin olup üç harften oluşan (*sülâsî*) isimlerde; "عَابِدَاتٌ - مُؤْمِنَاتٌ" gibi kurallı dişil çoğul (*cem-i müennes sâlim*) sigalarında ve "بَيْتٌ → أَبْيَاتٌ; صَوْتٌ → أَصْوَاتٌ" gibi tekili tâ' ile biten kuralsız çoğul kelimelerde bulunur (Abdulhamîd, 2007, s. 28).

İsimlerde tâ'ın konulmasının esas nedeni müzekker ve müennes arasındaki müşterek özellikleri ayırt etmek içindir. Dolayısıyla bu harf, "حَائِضٌ - مُرْضِعٌ" gibi kadınlara özgü vasıfları ifade eden kelimelerde yer almaz (İbn Mâlik, 1982b, s. 1737).

b) Elif-i te'nîs: Bu da elif-i maksûra (ى- ـا) ve elif-i memdûde (اء) olmak üzere iki çeşittir. Elif-i maksûra, "سَلْمَى - لَيْلَى – بُشْرَى" gibi kendinden önceki harf fethalı olan sakin yumuşak eliftir. Bu harfin sonuna *tâ-i te'nîs* ve *tenvîn* gelmez. Elif-i maksûraya ait on iki vezin (فُعَلَى – فُعَّالى – فُعَّيْلَى – فُعُلَّى – فِعِّيلَى – فِعْلَى – فِعَلَّى – فُعَّلَى – فُعالى – فَعْلَى – فَعَلَى – فُعْلَى) zikredilmiştir. Bazıları bunlara kullanımı yaygın olmayan bir takım vezinler ekleyerek sayılarını on sekize çıkarmışlardır. Elif-i memdûde, "حَسْنَاءُ - حَمْرَاءُ – عَذْرَاءُ" gibi sonrasında hemze gelen elif (اء) olup elif-i maksûranın bir dalıdır (es-Sabbân, t.y., s. 1540).

Elif-i maksûranın "مَفْعُولاء - فَعِيلَاء – فُنْعُلاء – فُعَلاء – فاعِلاء – فِعْلِيَاء – فاعُولاء – فُعْلَلاء – اِفْعِلاء – فَعْلاء" gibi birçok vezni bulunmaktadır (İbn Mâlik, t.y., ss. 50-51). Elif-i memdûde ile elif-i maksûra arasında ortak vezinler de söz konusudur. Bunlar dört tanedir:

1. فَعْلى → صَحْرَاء (sahra) – سَكْرَى (sarhoş)
2. فُعَلَى → جُنَفَاء(kambur) – أَرْبَى (dahi)
3. فَعَلَى → جَمَزَى (hızlı koşma) – جَنَفَاء (bir yer adı)
4. افْعِلَى → أَرْبِعَاء (genel çağrı) – أَجْفِلَى (Çarşamba) (el-Afgânî, 2003, s. 141)

Burada başka müşterek ortak vezinler de vardır. Suyûtî, Hemʿu'l-hevâmiʿ adlı eserinde bunları yirmiye kadar çıkarmıştır (es-Suyûtî, 1980b, ss. 77-82).

7.2. Lafzî Olmayan Müenneslik Alametleri

Lafzî olmayan (mukadder) müenneslik alametleriyle ilgili hususları şöyle özetlemek mümkündür:

a) Araplardan sema yoluyla nakledilen "كَتِفٌ – قَدَمٌ – عينٌ – أُذُن – أَرْض" gibi murab sülasi isimlerde tasavvur edilen tâ-i te'nîstir.[4] Bu kelimelerin müennes olduğunu gösteren şey ise bu kelimelerin "كُتَيْفَةُ – قُدَيْمَةُ – عُيَيْنَةُ – أُذَيْنَةُ – أُرَيْضَةُ" şeklindeki tasgirlerinde tâ-i te'nîsin açığa çıkmasıdır (Hasan, t.y.d, s. 586). İbn Mâlik Elfiye'sinde mukadder müennesliğin bu türüne işaret etmiştir:

وَيُعْرَفُ التَّقْدِيرُ بِالضَّمِيرِ وَنحْوِهِ كَالرَّدِّ فِي التَّصْغِيرِ

Mukadder müenneslik zamirle bilinir

Ve tasgirdeki gibi kelimeyi aslına döndürmekle (İbn Mâlik, t.y., s. 50)

b) Mukadder müenneslik, sülasi dışındaki isimlerde de bulunabilir. Bu da ancak o isme dönen müennes bir zamir (الأَرْضَ زَرَعْتُهَا); onu gösteren müennes bir ism-i işaret (هذهِ الأَرْضُ) veya onu niteleyen müennes bir sıfat (الأَرْضُ المتحرّكةُ) ile gerçekleşebilir (Hasan, t.y.d, s. 586).

c) İnsan uzuvlarının müzekkerlik ve müennesliği sema ve Arapların kullanımına dayanmaktadır. Fakat "رِجْلٌ - أُذُنٌ – عَيْنٌ" gibi çift olan uzuvlar çoğunlukla müennes sayılmıştır. Bununla birlikte "اَلْكُوعُ – اَلْمِرْفِقُ – اَلْخَدُّ – اَلصَّدْغُ – اَلْحَاجِبُ" gibi bazı çift uzuvlar müzekker sayılırken "الضِّرْسُ – الإِبْطُ – اَلْعَضُدُ" gibi çift uzuvlar aynı anda müzekker ve müennes sayılmıştır. Buna karşın "ظَهْرٌ - أَنْفٌ – رَأْسٌ" gibi tek olan uzuvların çoğu müzekker sayılmıştır. Bu bağlamda "اَلْكِرْشُ" gibi tek olup müennes kullanılanların yanı sıra "اَللِّسَانُ – اَلْقَفَا - اَلْمِعَى" gibi tek olup da müzekker ve müennes kullanılanlar da vardır. Arap dilciler bunları genel kabul görmüş kurallar olarak benimsemişlerdir (el-Müberred, 1994b, ss. 6-8; İbnu'l-Enbârî, 1978, ss. 176-188; ez-Zemahşerî, 1993, ss. 249-250; el-Hamelâvî, 2007, ss. 73-74; Hasan, t.y.d, s. 568).

8. İsimlere Tâ-i Te'nîs Eklenmesi

İsimlere tâ-i te'nîsin eklenmesi hususu iki kurala dayanmaktadır:

a) Temelde ziyadeliğin gerekli olması: Tâ-i te'nîsin eklenmesinin sebebi, "طالبٌ ;كاتبة – كاتبٌ – طالبةٌ" gibi çoğu sıfatlardan oluşan ortak özelliklerde müzekkerle müennesi birbirinden ayırt etmektir. Araplardan duyulanın dışında "مُرْضِعٌ – طَالِقٌ – ثَيِّبٌ – عَانِسٌ – حَامِلٌ – حَائِضٌ" gibi kadınlara özgü sıfatlarda tâ-i te'nîs kullanılmaz. Bununla birlikte emzirme özelliği kadınlara özgü olduğu halde "emziren kadın" anlamındaki "مُرْضِعٌ" kelimesi " يَوْمَ تَرَوْنَهَا تَذْهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا اَرْضَعَتْ وَتَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمْلٍ حَمْلَهَا وَتَرَى النَّاسَ سُكَارى وَمَا هُمْ بِسُكَارى وَلٰكِنَّ عَذَابَ اللهِ شَدِيدٌ *(Kıyamet* - عَمَّا اَرْضَعَتْ وَتَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمْلٍ حَمْلَهَا وَتَرَى النَّاسَ سُكَارى وَمَا هُمْ بِسُكَارى وَلٰكِنَّ عَذَابَ اللهِ شَدِيدٌ

4 Burada işaret edilmesi gereken temel husus te'nîs elifinin hiçbir şekilde mukadder olamayacağıdır. Zira mukadder olan alamet, asıl olması itibariyle tâ-i te'nîstir; elif-i memdûde veya elif-i maksûra değildir el-Ca'berî, (1991, s. 99).

sarsıntısını) göreceğiniz gün, her emzikli kadın emzirdiği çocuğu unutacak, her gebe kadın karnındaki çocuğu düşürecektir. Ve insanları sarhoş olmadıkları halde sarhoş gibi göreceksin; çünkü Allah'ın azabı (kıyametin dehşeti) çok çetindir!" (el-Hac, 22:2) ayetinde tâ-i te'nîs eklenerek "مُرْضِعَةٌ" şeklinde de kullanılmıştır (el-Galâyînî, 2010, s. 101).

Tâ-i te'nîs "اِمْرَأَةٌ – رَجُلٌ; غُلاَمَةٌ – غُلاَمٌ; فَتَاةٌ – فَتًى" az da olsa müşterek mana ifade eden camid isimlere bitiştiği olmuştur. Ancak bunlar Araplardan semai olarak yani duyularak öğrenilmeleri ve az kullanılmaları sebebiyle herhangi bir kıyasa/kurala tabi olmazlar (Hasan, t.y.d, s. 590).

b) Müzekker ve müennesin eşit olması: Müzekker ve müennesin eşit olduğu beş tane vezin vardır ki bunlara tâ-i te'nîs eklenmez:

- "فَاعِلٌ" manasında "فَعُولٌ" vezni: "اِمْرَأَةٌ صَبُورٌ – رَجُلٌ صَبُورٌ" gibi.
- "مَفْعُولٌ" manasında "فَعِيلٌ" vezni: "اِمْرَأَةٌ جَرِيحٌ – رَجُلٌ جَرِيحٌ" gibi.
- "مِفْعَالٌ" vezni: "اِمْرَأَةٌ مِهْذارٌ – رَجُلٌ مِهْذارٌ" (*Çok konuşan, geveze kadın veya erkek*) gibi.
- "مِفْعِيلٌ" vezni: "اِمْرَأَةٌ مِسْكِينٌ – رَجُلٌ مِسْكِينٌ" gibi.
- "مِفْعَلٌ" vezni: "اِمْرَأَةٌ مِغْشَمٌ – رَجُلٌ مِغْشَمٌ" (*Kararından dönmeyen kadın veya erkek*) gibi (İbnu'l-Enbârî, 1978, ss. 119-120; ez-Zemahşerî, 1993, ss. 249-250; İbn 'Akîl, 1985, ss. 92-93; İbn Hişâm, t.y.c, ss. 287-288; el-Hamelâvî, 2007, s. 73; el-Galâyînî, 2010, ss. 101-102).

Örneğin "إِنَّ رَحْمَتَ اللهِ قَرِيبٌ مِنَ المُحْسِنِينَ - *Şüphesiz, Allah'ın rahmeti iyilik edenlere çok yakındır."* (el-Arâf, 7:56) ayetinde geçen "فَعِيلٌ" veznindeki "قَرِيبٌ" kelimesi bu bağlamda müennes olarak kullanılmıştır (el-Galâyînî, 2010, s. 102).

8.1. İsimlere Tâ-i Te'nîs Eklenmesinin Gayeleri

İsimlere tâ-i te'nîs eklenmesinin belli başlı gayeleri şunlardır:

a) Bir şeyin müfrediyle cinsini birbirinden ayırt etmek: "شَجَرٌ – نَخْلٌ; شَجَرَةٌ – نَخْلَةٌ" gibi.

b) Sıfatta mübalağa yapmak: "رَاوِيَة - رَاوِي" gibi.

c) Sıfattaki mübalağayı arttırmak: "رَجَّالٌ – رَجَّالَةٌ; عَلاّمٌ – عَلاّمَةٌ" gibi.

d) Kelimenin yapısındaki bir eksikliği doldurmak. Söz konusu eksiklik kelimenin ilk, orta veya son harfinde olduğunda eksik harfin yerini doldurmak için kelimenin sonuna tâ-i te'nîs eklenir:

- İlk harf (*fâu'l-fi'l*)'i hazfedilen kelimeye örnek: "عِدَةٌ ← وَعْدٌ"
- Orta harf (*aynu'l-fi'l*)'i hazfedilen kelimeye örnek: "إِقَامَةٌ ← إِقْوَامٌ"
- Son harf (*lâmu'l-fi'l*)'i hazfedilen kelimeye örnek: "لُغَةٌ ← لُغَوٌ"

Bu örneklerde hazfedilen vâv sebebiyle kelimenin yapısında oluşan eksiklik o kelimeye tâ-i te'nîs eklenerek giderilmiştir.

e) Kelimenin müfredindeki nisbet yâ'sının yerini doldurmak: "أَشْعَرِيٌّ ← أَشَاعِرَةٌ; مَغْرِبِيٌّ ← مَغَارِبَةٌ" gibi (İbnu'l-Enbârî, 1978, ss. 130-133; ez-Zemahşerî, 1993, ss. 348-350; İbn Hişâm, t.y.c, ss. 287-289; el-Hamelâvî, 2007, s. 73; el-Galâyînî, 2010, s. 101).

Müzekkerlik ve müenneslik aynı hakikatin yani kelimenin iki yüzünü yansıtmaktadır. Şair Mütenebbî şöyle diyor:

وَمَا التَّأْنِيثُ لِاسْمِ الشَّمْسِ عَيْبٌ وَلاَ التَّذْكِيرُ فَخْرٌ لِلْهِلاَلِ

Ne müenneslik güneş için bir utanç

Ne de müzekkerlik ay için bir kıvançtır! (el-Mutenebbî, 1983, s.267)

Yani bir kelimenin müzekker ya da müennes olması onu ne yükseltir ne de alçaltır.

9. Hem Müzekker Hem de Müennes Olarak Kullanılan Sözcükler

Arap dilinde hem müzekker hem de müennes olarak kullanılabilecek sözcükler şunlardır:

a) *Müenneslik alameti taşımadıkları halde Araplardan müennes olarak öğrenilip nakledilen sözcükler.* Bunlar sınırlı olup en meşhurları şunlardır: "السَّلاح - silah, القليب - kuyu, الصَّاع - kile, السِّكين - bıçak, النَّعم - davar, الإزارُ - peştamal, العُرْسُ - düğün, العُنُقُ - boyun, السَّبيلُ - yol, الصِّراط- yol, الطّريقُ - yol, الدَّلوُ - kova, السُّوقُ - çarşı, اَلْعَسَلُ - bal, اَلْعَضُدُ - pazı, اَلْعَجُزُ - arka, الفُلْكُ - gemi, اَلْمُوسَى - ustura, اَلْخَمْرُ - şarap, النَّهْرُ - nehir, اَلْحَالُ - hal, اَلْمَتْنُ – metin, güverte, الذِّرَاعُ - kol, اللّسانُ - dil, الزُّقاق - sokak, الرُّوحُ - ruh." (es-Suyûtî, 1998, ss. 198-199).

Bu bağlamda قُلْ هٰذِهِ سَبِيلِي اَدْعُوا اِلَى اللهِ عَلٰى بَصِيرَةٍ "*De ki: 'İşte bu benim yolumdur. Ben, ne yaptığımı bilerek Allah'a çağırıyorum.*" (Yusuf 12/108) ayetindeki "سبيل" kelimesi müennes olarak kullanılmıştır.

b) "رَبْعَةٌ - هُمَزَةٌ لُمَزَةٌ - صَرُورَةٌ" *gibi yapı itibariyle tâ-i te'nîsli olup hem müzekker hem de müennesi niteleyen sözcükler*. "اِمْرَأَةٌ هُمَزَةٌ لُمَزَةٌ - رَجُلٌ هُمَزَةٌ لُمَزَةٌ" örneğinde görüldüğü üzere 'ayıplaması ve küçümsemesi çok olan' manasındaki "هُمَزَةٌ لُمَزَةٌ" vasfı, hem müzekker hem

de müennes için kullanılırken Kur'ân'da (el-Hümeze, 104:1) müzekker için kullanılmıştır (es-Suyûtî, 1998, s. 184).

c) "شاة – بقرة – حَيَّةٌ" *gibi tâ-i te'nîs barındıran bazı isimler hem müennes hem de müzekker için kullanılırlar.* Ancak bunların müzekkerleri sadece müzekker olarak muamele görürler (es-Suyûtî, 1998, ss. 196-197).

d) "ضَيْفٌ – ثَيِّبٌ – أَيِّمٌ – عَاقِرٌ – زَوْجٌ" gibi müenneslik alameti taşımadığı halde hem müzekker hem de müennese sıfat olarak gelen isimler. "Kısır" manasına gelen "عَاقِرٌ" kelimesi "امرأةٌ عاقِرٌ – رجُل عاقِرٌ" şeklinde hem müzekker hem de müennesin sıfatı olarak kullanılmıştır. وَإِنِّي خِفْتُ الْمَوَالِيَ مِنْ وَرَاءِي وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا "*Benden sonra yerime geçecek yakınlarım konusunda ciddî endişelerim var; üstelik eşim de kısırdır.*" (Meryem 19/5) ayetinde de zevcenin sıfatı olarak zikredilmiştir.

e) Müenneslik alameti taşımadıkları halde hem müzekker hem de müennes için kullanılan isimler. Erkek ve kadın için "الإِنْسَان"; erkek ve dişi deve için "البَعير"; erkek ve dişi at için "الفَرَسُ" isminin kullanılması gibi (Sîbeveyhi, 1992a, ss. 237-238; İbnu'l-Enbârî, 1978, ss. 172-173; es-Suyûtî, 1998, ss. 196-197).

10. Müzekkerlik ve Müenneslik Yönünden Fiilin Hükümleri

Müzekkerlik ve müenneslik yönünden fiilin üç hali vardır:

10.1. Müzekkerliğin Zorunlu Olması

Fiil, fail ile birlikte iki yerde müzekker yapılmalıdır:

a) Fail, gerek "نَجَحَ الْمُجْتَهِدُ / اَلْمُجْتَهِدَانِ / اَلْمُجْتَهِدُونَ" örneğindeki gibi lafız ve mana yönünden hakikî gerekse "جَاءَ حَمْزَةُ" gayr-i lafzî manevî olsun, müzekker müfret, müzekker müsenna veya cem-i müzekker sâlim şeklinde gelmesi halinde müzekkerlik zorunludur. Ancak fail, "رِجَالٌ" gibi cem-i teksir veya "حَمْزَاتٌ" gibi "ا" ve "ت" ile çoğul yapılmış müzekker bir kelime veyahut da "بَنُون - بَنِين" gibi cem-i müzekker salime benzemesi halinde fiil müzekker ya da müennes yapılabilir.

b) "مَا قَامَ إِلَّا فَاطِمَةُ" örneğindeki gibi fiil ile müennes failin arasına إِلَّا girmesi durumunda müzekkerlik zorunludur. Fiil, bazen şu beyitteki gibi şiir zarureti sebebiyle müennes olarak da gelebilir:

مَا بَرِئَتْ مِنْ رِيبَةٍ وَذَمٍّ فِي حَرْبِنَا إِلَّا بَنَاتُ الْعَمِّ

Şüphe ve kınamalardan kimse kurtulamadı

Savaşımızda amcakızları dışında (el-Galâyînî, 2010, s. 399).

İbn Malik, Elfiye'sinde belirttiği üzere fiil ile müennes olan failin arasına إِلَّا girmesi halinde fiile bitişen tâ-i te'nîsin hazfedilebileceği gibi zikredilebileceğini (yani fiilin müzekker veya müennes olarak gelebileceğini) söylemekle birlikte hazfi (yani fiilin müzekker olarak gelmesini) daha güzel bulduğunu ifade etmektedir:

"وَالْحَذْفُ مَعْ فَصْلٍ بِإِلّا فُضِّلا كَ "مَا زَكَى إِلّا فَتَاةُ ابْنِ الْعَلا"

(Fiille failin arası) "إِلَّا" ile ayrılması halinde (fiilden tâ-i te'nîsi) hazfetmek daha güzeldir.

"İbnu'l-Âlâ'ın geç kızı dışında kimse temiz kalamadı / kurtulamadı" cümlesindeki gibi (İbn Mâlik, t.y., s. 17).

10.2. Müennesliğin Zorunlu Olması

Fiil, fail ile birlikte üç yerde müennes yapılmalıdır:

a) Fail, "اِذْ قَالَتِ امْرَاَتُ عِمْرِنَ - *Bir zamanlar İmrân' ın karısı şöyle demişti.*" (Âlî İmrân 3/35) ayetiyle "جَاءَتْ فَاطِمَةُ - الْفَاطِمَتَانِ - الْفَاطِمَاتُ: Fatıma – iki Fatıma – Fatımalar geldi." örneğindeki gibi araya bir fasıla girmeden fiiliyle bitişik açık hakikî bir müennes olması durumunda müenneslik zorunludur. Eğer fail, "شَمْسٌ" gibi mecâzî müennesten oluşur veya فَوَاطِمُ gibi cem-i teksir olur ya da "بَنَاتٌ" gibi cem-i müennes salime benzerse veyahut da onunla fiil arasına bir fasıla girerse fiil müzekker ya da müennes yapılabilir.

b) Fail "عائشةُ ذَهَبَتْ - خديجةُ تَذْهَبُ" gibi hakikî veya "الشّمسُ طَلَعَتْ - الشّمسُ تَطْلُعُ" gibi mecâzî müennese dönen müstetir (gizli) bir zamir olursa fiil müennes yapılmalıdır.

c) Fail, cem-i müennese veya müennes bir cem-i teksîre veyahut da gayr-ı âkil (akılsız) cem-i müzekkere dönen bir zamir olması halinde fiilin müennes yapılması zorunludur. Bu durumda fiil, اَلْجِمَالُ تَسِيرُ - اَلْجِمَالُ يَسِرْنَ ve اَلْفَوَاطِمُ أَقْبَلَتْ - اَلْفَوَاطِمُ أَقْبَلْنَ - اَلطّالِبَاتُ جِئنَ - اَلطّالِبَاتُ جَاءَتْ örneklerindeki gibi sakin tâ-i te'nîsle veya nûn-u nisveyle müennes yapılır (el-Galâyînî, 2010, s. 400).

10.3. Hem Müzekkerliğin Hem de Müennesliğin Mümkün Olması

Fiil, dokuz yerde hem müzekker hem de müennes olarak gelebilir:

a) "حَضَرَ القَاضِي امْرَأَةٌ / حَضَرَتْ" örneğindeki gibi fail, hakiki müennes olup fiiliyle arası إِلَّا dışında başka bir kelimeyle ayrılırsa fiil, hem müzekker hem de müennes olarak gelebilir. İbn Hişâm, bu durumda fiilin müennes olarak gelmesini daha fasih bulmaktadır (İbn Hişâm, 1990, s. 183).

b) "طَلَعَ الشَّمْسُ / طَلَعَتْ" örneğindeki gibi fail, zamir olmayıp fiile bitişik mecazî müennes açık bir isim şeklinde gelirse fiil, hem müzekker hem de müennes olarak gelebilir. İbn Hişâm,

bu durumda fiilin müennes olarak gelmesini tercihe şayan bulsa da (İbn Hişâm, 1984, s. 345; İbn Hişâm, 1990, s. 183) وَمَا كَانَ صَلاتُهُمْ عِنْدَ البَيتِ (el-Enfâl, 8:35), فَانْظُرْ كَيفَ كَانَ عَاقِبَةُ مَكْرِهِمْ (en-Neml, 27:51) ve وَجُمِعَ الشَّمسُ وَ القَمَرُ (el-Kıyâme, 75:9) ayetlerinde fiil müzekker olarak gelmiştir.

c) "إنّما قامَ / قامتْ هيَ" örneğindeki gibi fail, müennese ait munfasıl bir zamir olarak gelirse fiil, hem müzekker hem de müennes olarak gelebilir. Dil âlimleri bu durumda müennesliğin terkedilmesini daha güzel bulmaktadır.

d) "بِئْسَ / بِئْسَتِ الطّالِبَةُ هَيْفَاءُ" ve "نِعْمَ / نِعْمَتْ الْفَتَاةُ زَيْنَبُ" örneklerindeki gibi fail, açık bir müennes olup fiil de övme ve yerme (نِعْمَ - بِئْسَ) fiillerinden biri olursa fiil, hem müzekker hem de müennes olarak gelebilir. Dilciler burada da te'nisin daha iyi olacağını söylemişlerdir (el-Galâyînî, 2010, ss. 400-401).

e) Fail, "الْحَمْرَاتُ / جَاءَ / جَاءَتِ الطّلْحاتُ" gibi "أ" ve "ت" ile çoğul yapılmış müzekker bir isim olarak gelirse fiil, hem müzekker hem de müennes olarak gelebilir. Dilciler burada da tezkîrin (fiili müzekker yapmanın) daha güzel olacağını söylemişlerdir (es-Suyûtî, 1980a, s. 334; el-Galâyînî, 2010, s. 401; el-Afgânî, 2003, s. 215).

f) Fail "الْفَوَاطِمُ / جَاءَ / جَاءَتِ الرِّجَالُ","جَاءَتْ / جَاءَ / جَاءَتِ الأعْرَابُ آمَنَّا" ve "قَالَتِ الأعْرَابُ" (el-Hucurât, 49:14) örneklerindeki "الرِّجَالُ" ve "الْفَوَاطِمُ" ve "الأعْرَابُ" kelimeleri gibi müennes veya müzekker bir ismin cem-i teksîri şeklinde gelirse fiil, hem müzekker hem de müennes olarak gelebilir. Dil âlimlerine göre burada uygun olan müzekker faille birlikte müzekker bir fiil, müennes bir faille birlikte ise müennes bir fiil getirmektir. Ancak fail, gayrı akil yani insan dışında bir varlık ise fiil müennes yapılmalıdır (el-Galâyînî, 2010, s. 401).

g) Fail "الرِّجَالُ جَاؤوا / الرِّجَالُ جَاءَتْ" örneğindeki gibi akıllı müzekker cem-i teksire dönen bir zamir olursa fiil, hem müzekker hem de müennes olarak gelebilir. Dilciler bu durumda müzekker akıllı çoğul zamir getirilmesini daha fasih bulmaktadır (el-Galâyînî, 2010, s. 401).

h) Fail "البنونَ / جَاءَتِ / جَاءَ" örneğindeki "البنونَ" gibi cem-i müzekker sâlim ya da "قَامَتِ / قَامَ الْبَنَاتُ" örneğindeki "الْبَنَاتُ" gibi cem-i müennes sâlim formunda gelmişse fiil, hem müzekker hem de müennes olarak gelebilir. Dil âlimleri müzekker faille birlikte müzekker bir fiil, müennes bir faille birlikte ise müennes bir fiil getirilmesini tercihe şayan bulmalarına rağmen "اٰمنتْ بهِ بَنُوا اِسْرَاءِيلُ" (Yûnus, 10:90) ayetinde müzekker faille birlikte müennes bir fiil tercih edildiği görülmektedir (İbn Mâlik, 1982a, s. 598; el-Galâyînî, 2010, s. 401).

i) "جَاءَتْ / جَاءَ الْقَوْمُ" ve "جَاءَتِ النِّسَاءُ / جَاءَ" örneklerindeki gibi fail, lafzında tekili olmayan çoğul isim veya "قَالَتِ الْعَرَبُ / قَالَ" ve "أَوْرَقَ / أَوْرَقَتِ الشَّجَرُ" şeklinde müfredi, çoğulundan "ة" ya da "ي" ile ayrılan çoğul cins isim olursa. Burada "الْقَوْمُ" ve "النِّسَاءُ" kelimeleri lafzında tekili olmayan kelimeler iken "الشَّجَرُ" ve "الْعَرَبُ" kelimeleri "شجرة" ve "عربي" şeklinde

müfredi, çoğulundan "ة" ya da "ي" ile ayrılan çoğul cins isimlerdir. İbn Hişâm'a göre fiilin müennes yapılması tercihe şayan olsa da fail cem-i teksîr ya da topluluk adı olması halinde fiil müzekker ya da müennes yapılabilir. Burada zikredilen örneklerin tümünde te'nîs, topluluk (الجماعة); tezkîr ise çoğul (الجمع) manasına hamledilmiştir (İbn Hişâm, t.y.a, s. 116; İbn Hişâm, 1984, s. 225; el-Galâyînî, 2010, s. 401).

Sonuç olarak müzekkere veya müennese ait cem-i teksîrde, topluluk isminde ve çoğul cins isimde iki vecihte (yani fiilin hem müzekker hem de müennes olması) caizdir. Fiil, cem-i müzekker sâlimde müzekker; cem-i müennes sâlimde ise müennes getirilmelidir (ez-Zemahşerî, 1993, ss. 247-248; İbn 'Akīl, 1985, ss. 88-96; İbn Hişâm, 1984, s. 225; İbn Hişâm, 1990, ss. 180-184; el-Galâyînî, 2010, s. 401).

11. Kur'ân'da Müzekkerlik ve Müennesliğin Dayandığı İlkeler

Apaçık bir Arapçayla nazil olan Kur'ân-ı Kerim, indirildiği topluma kendi dil üslup ve incelikleriyle hitap etmiş; müzekkerlik ve müenneslik konusunda da iki temel yöntemi izlemiştir. Bunlardan ilki gramer ikincisi de haml yöntemidir.

11.1. Gramer yöntemi

Kur'ân'ın dil üslubu Arap dilinin müzekkerlik ve müenneslik kurallarıyla uygunluk arz edecek şekilde seyretmiştir. Bu bağlamda özne (müsnedün ileyh), müzekker ile birlikte müzekker; müennesle birlikte müennes yapılmıştır. Kur'ân'da yaygın olarak kullanılan bu üslupla ilgili örnekler sayılamayacak kadar çoktur:

وَجَاءَ مِنْ اَقْصَا الْمَدِينَةِ رَجُلٌ يَسْعٰى "*Şehrin öbür ucundan bir adam koşarak geldi.*" (Yâsîn, 23:36).

قَالَتْ نَمْلَةٌ يَّا اَيُّهَا النَّمْلُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ "*Bir karınca ey karıncalar! Yuvalarınıza girin dedi.*" (en-Neml, 18:27).

وَاَخْرَجَتِ الْاَرْضُ اَثْقَالَهَاۚ "*Ve yer ağırlıklarını dışarı attığında..*" (ez-Zilzâl, 2:99).

هٰذَا كِتَابُنَا يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّۚ "*Bu, size gerçeği söylemekte olan kitabımızdır.*" (el-Câsiye, 29:45).

اِنْ كُلٌّ اِلَّا كَذَّبَ الرُّسُلَ فَحَقَّ عِقَابِ "*Hepsi de elçileri yalancılıkla suçladılar, bu yüzden de kendilerini cezalandırmam hak oldu.*" (Sâd, 14:38).

11.2. Haml (Yüklemleme) Yöntemi

Bu başlık altında *haml*, *taglîb* ve *tazmîn* kavramları incelenecektir.

a) **Haml (الحمل):** "عَلِمَ" babından "حَمَلَ - يَحْمِلُ" vezninde sülasi mücerred olan *haml* kelimesi ile lugavî haml (الحملُ اللّغوي) kastedilmektedir. H-m-l kökü sözlükte bir şeyin azalması ve

eksilmesi (إقلال الشّيء) manasındadır. Bu azalma ve eksilme (*iklâl*) manasından hareketle ağacın ortasında veya tepesinde kalan meyvelere *haml*; sırt veya baş üstünde taşınan yüke ise *himl* denilmiştir (İbn Fâris, 1979b, ss. 106-107). *Haml* kelimesinin çoğunlukla cem-i kıllet ifade eden "أَحْمَالٌ" ve cem-i kesret ifade eden "حُمُولٌ" olmak üzere iki cemi formu mevcuttur.

İbn Cinnî, Hasâis'inde bu konuyu "Mana Üzerine Hamletme (اَلْحَمْلُ عَلَى الْمَعْنَى)" başlığı altında işleyerek haml konusunun Arapçanın en derin ve en geniş bir konusu olduğunu; müzekkeri müennes, müennesi de müzekker saymak gibi gerek Kur'ân'da gerekse Arap şiir ve nesrinde bununla ilgili birçok örnek bulunduğunu belirtmektedir (İbn Cinnî, 2006, s. 413).

Ebu'l-Bekâ' el-Kefevî (ö. 1095/1684) Külliyat adlı eserinde lafzın önce manaya daha sonra da lafza hamletmenin yanlış olmadığını; aksine müzekkeri müennes, müennesi de müzekker saymak gibi mana üzerine hamletme konusuyla ilgili Kur'ân'da örnekler bulunduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda konuyla ilgili "ذَهَبَتْ بَعْضُ أَصَابِعِهِ" örneğini vererek kervanın (اَلسَّيَّارَة) bir kısmına mana olarak kervan (سَيَّارَة) denildiği gibi parmakların (الأَصَابِع) bir kısmına da parmaklar (أَصْبُعٌ) denildiğini ifade etmektedir (el-Kefevî, 1998, ss. 379-380).

Istılahta bir şeyi bir şeye hamletme; onu o şeyin hükmüne dâhil etmektir. Diğer bir ifadeyle aralarındaki teradüf sebebiyle tür veya sayı yönünden bir lafza başka bir lafzın hükmünü vermek şeklinde tarif edilmiştir. Haml, (sözü) mana üzerine hamletme ve lafız üzerine hamletme olmak üzere iki çeşittir. *(Sözü) mana üzerine hamletme* ya müzekkeri müennes, müennesi de müzekker saymak gibi nev' (tür)de ya da tekili çoğul, çoğulu da tekil saymak gibi aded (sayı)da gerçekleşir.

- *Nev' (tür)de sözü mana üzerine hamletme:*

- Müzekkerin müennes sayılması (*te'nîsu'l-muzekker*) konusunda sözü mana üzerine hamletmeye örnek olarak A'şâ'nın (ö. 7/629 [?]) şu beytini verebiliriz:

لِقَوْمٍ وَكَانُوا هُمُ الْمُنْفِدِينَ شَرَبَهُمُ قَبْلَ تَنْفَادِهَا

Bizzat kendileri bitirmiş olan kavme

Şaraplarını zamanından önce (el-A'şâ, 1950, s. 71).

Bu beyitteki istişhâd yeri "تَنْفَادِهَا" kelimesidir. Bu kelimedeki zamir (ها), müennes olup şarap (شَرَابَهُمْ) kelimesine dönmektedir. Ancak "شَراب" kelimesi müzekker olduğu için burada bu kelimenin yerine müennes olan müteradifi/eşanlamlısı "خَمْر" kelimesi kastedilmiştir (es-Se'âlibî, 2009, ss. 237-238).

- Müennesin müzekker sayılması (*tezkîru'l-muennes*) konusunda sözü mana üzerine hamletmeye örnek olarak da şu beyit verilebilir:

فَلاَ مُزْنَةً وَدَقَّتْ وَدْقَهَا وَلاَ أَرْضَ أَبْقَلَ إِبْقَالَهَا

Ne bir bulut yağdırdı yağmurunu

Ne de bir yer bitirdi bitkilerini!

Bu beyitte istişhâda konu olan "أَبْقَلَ" fiili müzekker; bu fiilin bağlı olduğu "أَرْض" kelimesi ise müennestir. Dolayısıyla burada "أَرْض" kelimesi yerine onunla müteradif (eş anlamlı) ve aynı zamanda müzekker olan "مَوْضِع ve مَكان" kelimeleri kastedilmiştir.

- *Aded (sayı)da sözü mana üzerine hamletme:*

- İkili tekil yapmak suretiyle sözü mana üzerine hamletmeye Cerîr'in (ö. 110/728 [?]) şu beytini örnek verebiliriz:

أَلَسْنَا أَكْرَمَ الثَّقَلَيْنِ رَجْلاً وَأَعْظَمَهُ بِبَطْنِ حِرَاء نَارَا

Kıdem olarak insanların ve cinlerin en cömerdi değil miyiz

Ve Hira'nın çevresinde yakılan en büyük ateşin sahibi?[5]

Bu beyitte istişhâd yeri "أَعْظَمَهُ" ibaresindeki "هُ" zamiridir. İkil olan "الثَّقَلَيْنِ" kelimesine dönen bu zamir müsenna olması gerekirken müfred getirilmiştir. Diğer bir ifadeyle tekil zikredilerek tesniye kastedilmiştir. Bu beyitte şair ayrıca müzekker bir kelime olan "حِرَاء" kelimesini içinde yaşadığı şehre (قرية/مدينة) tahsis ederek müennes yapmıştır (Sîbeveyhi, 1992a, s. 245; el-Ferrâ', t.y.a, s. 429).

b) **Tağlîb** (التغليب)**:** Aralarındaki alakadan dolayı bir lafzı diğerine tercih etmek, birini diğerinin yerine koymaktır. Tağlîb, daha ziyade galip getirilen yani tercih edilen lafzın tesniye formuna aktarılmak suretiyle ortaya çıkan bir üsluptur. Tağlib'in en bariz örneği "أَبَوَيْنِ" kelimesidir. "أَبَوَيْنِ" kelimesinin zâhirî manası "iki baba" olmasına rağmen "أبٌ - Baba" kelimesi "أُمٌّ - Anne" kelimesine tercih edilerek her iki kelimenin anlamını ifade edecek şekilde tesniye formuna (*tağlîb tesniyesi*) dönüştürülmüştür (Hasan, t.y.a, ss. 118-119). Bu üslûba ilk dikkat çeken dil âlimi Sîbeveyhi'dir (ö. 180/796). O, müzekkerin müennese 'galip geldiğini' bir kaide olarak zikrettikten sonra çok sayıda müennesin yanında müzekker bir öge yer alırsa ibarenin tağlîb yoluyla müzekkere hamledileceğini misallerle açıklamıştır (Sîbeveyhi, 1992a, ss. 561-563).

5 Sîbeveyhi ve el-Ferrâ'ın, Cerîr'e nispet ettikleri bu beyit, Cerîr'in divanında yer almamaktadır.

c) Tazmîn (التضمين): Tazmîn, sözlükte bir şeyi başka bir şeyin içine koymak, ona dâhil etmektir (el-Kefevî, 1998, s. 404). Istılahta ise bir lafza başka bir lafzın manası kazandırılarak, o lafzı diğerinin anlam çerçevesine dâhil etmektir. Böylece her iki manayı da vurgulayarak iki kelimenin icra edeceği görevi tek bir kelimeyle yerine getirmektir. Çoğunlukla iki fiil arasındaki alakadan dolayı birincinin hükmü ikinciye verilir. Tazmîn, kullanım açısından isim, fiil ve harfleri içine alan geniş bir lafız çerçevesine sahip olmasına rağmen fillerdeki kullanımı daha çoktur (el-Munâvî, 1990, s. 181; Matlûb, 2006, s. 260).

وَلَا تَأْكُلُوا اَمْوَالَهُمْ إِلَى اَمْوَالِكُمْ "*Onların mallarını kendi mallarınıza katarak yemeyin!*" (en-Nisâ', 4:2) ayetinde tazmin "تَأْكُلُوا" fiilinde gerçekleşmiştir. Bunu da ayette "إلى" harf-i cerrinden anlıyoruz. Çünkü bu harf "أَكَلَ" fiiliyle kullanılmamaktadır. Dolayısıyla ayetteki mevcut kullanım bu fiile başka bir fiilin manasının kazandırıldığını göstermektedir. O da "katmak/eklemek" manasına gelen ve "إلى" harfiyle de kullanılan "ضَمَّ" fiilidir. Böylece "تَأْكُلُوا" fiiline, tazmin yoluyla "تَضُمُّوا" fiilinin manası verilerek "لا تضموها آكلين – onları katarak yemeyin" manasına işaret edilmiştir (el-Kefevî, 1998, s. 267; Hasan, t.y.b, ss. 565-566).

Suyûti bu kavramları -birbirleri yerine kullanılmaları sebebiyle- lügavî mecâz kabilinden saymaktadır. İbn Cinnî de haml yönteminin Arap dilinde yaygın olarak kullanıldığını ve Kur'ân'da da birçok örneğinin bulunduğunu belirtmektedir (İbn Cinnî, 2006, ss. 308-435; es-Suyûtî, 2008, ss. 559-561, 659-670*;* es-Suyûtî, 1998, ss. 167-171). Bu örnekleri Kur'ân'da müzekker ve müennes üzerine hamletme başlığı altında inceleyeceğiz.

11.2.1. Kur'ân'da Müzekker ve Müennes Üzerine Hamletme

11.2.1.1. Müennes Üzerine Hamletme

Müennes üzerine hamletme (*el-haml ale'l-muennes*) ifadesiyle müzekkerin, cümlede müennes gibi muamele görmesidir. Yani müzekkerin müennes yapılması (*te'nîsu'l-muzekker*)dir. Kur'ân-ı Kerîm'den örnekler:

a) اَلَّذينَ يَرِثُونَ الْفِرْدَوْسَ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ "*Onlar ki Firdevs'e varis olacak; içinde de ebedi olarak kalacaklardır.*" (el-Mü'minûn, 23:11) ayetinde Firdevs kelimesi müzekker, ona dönen "فيهَا" zamiri ise müennestir. Tüm mevye çeşitlerini içinde barındıran bahçe (bostan) anlamına gelen "الفردوس" kelimesi müennes olan cennet (الجنة) manasına diğer bir ifadeyle manaya hamletme (*el-halml ale'l-ma'nâ*) yoluyla müennes yapılmıştır (ez-Zemahşerî, t.y.c, s. 181; ez-Zerkeşî, 1957, s. 366).

b) بَلْ كَذَّبُوا بِالسَّاعَةِ وَاَعْتَدْنَا لِمَنْ كَذَّبَ بِالسَّاعَةِ سَعيراً إِذَا رَاَتْهُمْ مِنْ مَكَانٍ بَعيدٍ سَمِعُوا لَهَا تَغَيُّظاً وَزَفيرا "*Fakat onlar kıyameti yalanladılar. Biz de o kıyameti yalanlayanlara çok şiddetli bir ateş hazırladık. (Ateş) onları uzak bir yerden gördüğü vakit onun gazablı öfkesini ve uğultusunu işitirler.*" (el-Furkân, 25:11-12) ayetinde yer alan "سَعيراً" kelimesi müzekker olup إِذَا رَاَتْهُمْ "*onları gördüğü vakit*" ibaresindeki görme eyleminin faili "النار" veya "جهنم" manasına

hamledilerek müennes yapılmıştır (el-Beydâvî, 1998; s. 119; ez-Zerkeşî, 1957, s. 367; ed-Dervîş, 1992c, s. 671). Ebû Hayyân'a göre ayetteki görme eyleminin faili "خَزَنَةُ جَهَنَّمَ - cehennem muhafızları"dır. Dolayısıyla söz konusu haml işlemi "رَاَتْهُمْ خَزَنَتُهَا مِنْ مَكَانٍ بَعيدٍ" takdirindeki cümleden hazfedilmiş muzaf (خَزَنَةُ) üzerine yapılarak gerçekleştirilmiştir (el-Endelüsî, 1420e, s. 87).

c) يَا بُنَيَّ اِنَّهَا اِنْ تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ "*Yavrucuğum! Yaptığın iş bir hardal tanesi ağırlığında bile olsa."*(Lokmân, 31:16) Ayetinde müsnedün ileyh konumundaki "مِثْقَالَ" kelimesi müzekker iken müsned konumundaki "تَكُ" fiili müennes getirilmiştir. Daha sonra cümledeki özne-yüklem uyumsuzluğunu gidermek için "مِثْقَالَ" kelimesi, müennes olan "حَبَّةٍ" kelimesine izafe edilerek (el-Beydâvî, 1998; s. 214; Ebüssuûd, t.y.d, s. 72) veya "مِثْقَالَ"in müradifi "زِنَةَ" manasına hamledilerek (el-Endelüsî, 1420e, s. 414) müennes yapılmıştır.

d) وَمِنْ اٰيَاتِهِ الَّيْلُ وَالنَّهَارُ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ لَا تَسْجُدُوا لِلشَّمْسِ وَلَا لِلْقَمَرِ وَاسْجُدُوا لِلّٰهِ الَّذِي خَلَقَهُنَّ "*Gece ile gündüz, Güneş ile Ay, O'nun ayetlerindendir. Öyleyse, Güneş'e veya Ay'a secde etmeyin; onları yaratan Allah'a secde edin.*"(Fussilet, 37:41) ayetindeki "الَّيْل – النَّهَار ve القَمر" kelimeleri müzekker oldukları halde bunlarla beraber "خَلَقَهَا" değil de âkil/akıllı varlıklar için kullanılan "خَلَقَهُنَّ" sigası getirilmiştir (ez-Zeccâc, 1988d, s. 387; ez-Zemahşerî, t.y.d, s. 206).

Zeccâc'a göre bu kullanımla ilgili iki vecih söz konusudur: Birincisi, gayrı âkil isimlerin zamiri, lafzî müennes hükmünde olması sebebiyle "Bunlar senin koçların. Öyleyse onları güt!" manasındaki bir cümlenin "هذهِ كباشكَ فسقْها" ve "هذهِ كباشكَ فسقْهُنَّ" olmak üzere iki farklı şekilde söylenebilmesidir. "خَلَقَهُمْ" ise sadece âkil olanlara işaret eder. İkincisi ise " من آياته هذهِ الأشياء" (Bu şeyler, onun ayetlerindendir) denilmesi sebebiyle "خَلَقَهُنَّ" kelimesindeki zamirin "اٰيَاتِ" manasına hamledilmiş olmasıdır (ez-Zeccâc, 1988d, s. 387).

Zemahşerî de Zeccâc'la aynı görüştedir. Ona göre "خَلَقَهُنَّ"deki zamir gece, gündüz, Güneş ve Ay'a gider; çünkü akıl sahibi olmayan varlıklar topluluğunun hükmü dişi veya dişiler şeklindedir. Nitekim "kalemleri açtım" anlamında "اَلْأَقْلَامُ بَرَيْتُهَا" de, "بَرَيْتُهُنَّ" de denilir (ez-Zemahşerî, t.y.d, s. 206).

Burada bu ayetle ilişkin başka bir yönlendirme de söz konusudur. O da Arapların, sayıları 10'dan az olan gayr-i âkil cem-i kıllet formlarında müennes çoğul zamiri "هُنَّ"yi; cem-i kesret formlarında ise "ها"yi kullanmalarıdır. Ayette "الَّيْل – النَّهَار – الشَّمْسُ ve القَمر" şeklinde dört şey zikredildiği için "هُنَّ" müennes çoğul zamirinin getirilmesi uygun düşmüştür.

Âkil olan cemi müennes kelimelerin zamiri, ister cem-i kıllet, ister cem-i kesrette olsun çoğu zaman cemi sîgasıyla gelir. اَلْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ (el-Bakara, 2:233) ve الْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ (el-Bakara, 2:228) ayetlerinde cemi sîgasıyla, "أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ" (el-Bakara, 2:25) ayetinde ise "مُطَهَّرات" şeklinde kullanılmadan müfred sîgasıyla gelmiştir. Gayr-ı âkil cemi müenneslere ait olan zamir genellikle cem-i kesretlerde müfred, cem-i kılletlerde de cemi sîgasıyla gelir.

Bu iki özellik اِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْراً فِي كِتَابِ اللهِ يَوْمَ خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضَ مِنْهَا اَرْبَعَةٌ حُرُمٌ ذٰلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ فَلَا تَظْلِمُوا فِيهِنَّ اَنْفُسَكُمْ *“Doğrusu Allah’a göre ayların sayısı, Allah’ın gökleri ve yeri yarattığı günkü yazısına uygun olarak on ikidir; bunlardan dördü haram aylardır. İşte doğru olan hesap budur. O aylarda kendinize zulmetmeyin.”* (et-Tevbe, 9:36) ayetinde bir arada bulunmaktadır. “مِنْهَا”daki müfred zamir, cem-i kesret olan “الشُّهُورِ - aylar”a; cemi sîgasıyla gelen “فِيهِنَّ” zamiri ise cem-i kıllet ifade eden “اَرْبَعَةٌ حُرُمٌ” terkibine dönmektedir (es-Suyûtî, 2008, s. 452).

e) Kur’ân’da “ريح - rüzgâr” kelimesi حَتّٰى اِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلْكِ وَجَرَيْنَ بِهِمْ بِرِيحٍ طَيِّبَةٍ وَفَرِحُوا بِهَا جَاءَتْهَا رِيحٌ عَاصِفٌ “*Bulunduğunuz gemi, içindekileri güzel bir rüzgârla götürürken yolcuların da neşesi yerindeyken bir fırtına çıkıp dalgalar onları her taraftan çepeçevre kuşatır..*” (Yûnus, 10:22) ayetinde müzekker; “وَلِسُلَيْمٰنَ الرِّيحَ عَاصِفَةً تَجْرِي بِاَمْرِهِ - *Süleyman'a da şiddetli rüzgârı boyun eğdirdik.*” (el-Enbiyâ’, 21:81) ayetinde ise müennes olarak gelmiştir.

Taberî, ayette geçen “رِيحٌ عَاصِفٌ” ifadesindeki “عَاصِفٌ” kelimesine “شَدِيدَةٌ” şeklinde müennes bir mana yükledikten sonra Arapların “şiddetli esen rüzgar” manasında “ رِيحٌ عَاصِفٌ” ve “رِيحٌ عَاصِفَةٌ”; “rüzgar şiddetli esti” manasında ise “أَعْصَفَتِ الرِّيحُ” ve “عَصَفَتِ الرِّيحُ” dediklerini aktarmaktadır (et-Taberî, 2000, s. 51). Bu da “الرِّيحَ” kelimesinin mecazi müennes diğer bir ifadeyle lafzen müzekker manen müennes olması sebebiyle hem müzekker hem de müennes bir vasıfla nitelenmesinden kaynaklanmaktadır. Birinci ayette fırtınaya yakalanan yolcuların yaşadığı endişe, korku ve panik durumu anlatılırken müzekker bir sıfat olması sebebiyle içinde kuvvet, şiddet ve sertlik manasını barındıran “عاصف” kelimesi tercih edilmiştir. Hz. Süleyman’a verilip onun emriyle bereketli topraklara doğru esen rüzgârın anlatıldığı ikinci ayette müennes bir sıfat olması sebebiyle içinde yumuşaklık manasını barındıran “عاصفة” kelimesi kullanılmıştır. Böylece her iki kelime zikredildiği bağlamla örtüşmüştür (el-Kaysî, 1996, ss. 168-171; el-Hâlidî, 2000, ss. 297-299).

Aynı şekilde “أَعْجَازُ – kütükler” kelimesi de كَأَنَّهُمْ أَعْجَازُ نَخْلٍ مُنْقَعِرٌ “*Sanki onlar, kökünden sökülmüş hurma kütükleri gibidirler.*”(el-Kamer, 54:20) ayetinde müzekker; كَأَنَّهُمْ اَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٍ “*Sanki onlar, kof hurma kütükleri gibidirler.*”(el-Hâkka, 69:7) ayetinde ise müennes gelmiştir. Arap dilinde “نخل - hurma” kelimesi “هَذَا نَخْلٌ” ve “هَذِهِ نَخْلٌ” şeklinde hem müzekker hem de müennes olarak kullanılan kelimelerdendir. Bu tür kelimeleri lafza hamlederek müzekker yahut manaya hamlederek müennes olarak kullanmak mümkündür (ez-Zeccâc, 1988e, s. 89). Çünkü cins isimlerin te’nîsi (müennesliği) hakikî değildir. Dolayısıyla bunlar bazen cins manası dikkate alınarak müzekker bazen de topluluk manası dikkate alınarak müennes gelebilirler (es-Saʿlebî, 2002, s. 166). Ayette “نخل” kelimesinin sıfatı (مُنْقَعِرٌ) müzekker yapılırken lafız dikkate alınmıştır. Şayet bu kelime manaya hamledilseydi “أَعْجَازُ نخْلٍ خَاوِيَة” ayetindeki gibi müennes olarak gelecekti (ez-Zemahşerî, t.y.d, s. 436). Cins (tür) ismi olması hasebiyle müzekker ve müennes olarak kullanılabilen “نخل” kelimesi beyânî bir incelik gereği fasıla uyumu gözetildiği için ayetin birinde

müzekker, diğerinde ise müennes getirilmiştir (el-Endelüsî, 1420f, s. 42; ez-Zerkeşî, 1957, ss. 367-368; es-Suyûtî, 2008, s. 454).

f) مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ اَمْثَالِهَا "*Kim iyilikle gelirse ona getirdiğinin on misli vardır.*"(el-Enʿâm, 6:160) ayetindeki "عَشْرُ اَمْثَالِهَا – bunun on misli" terkibindeki "عَشْر" ve "اَمْثَال" kelimelerinin her ikisi de müzekker olarak gelmiştir. Oysa kural gereği, sayılan (ma'dûd) konumundaki "مِثْلٌ" kelimesi müzekker olduğu için "عَشْر" sayısının cinsiyet yönünden ona muhalefet edip müennes olarak gelmesidir. Bununla birlikte dil âlimleri burada herhangi bir gramer hatası olmadığını, "عَشْرُ اَمْثَالِهَا – bunun on misli" ifadesinin de "عَشْرُ حَسَنَاتٍ اَمْثَالِهَا – bunun on misli sevap" takdirinde olduğunu söylemişlerdir. Onlara göre "عَشْرُ اَمْثَالِهَا" ifadesinde mevsuf (حسنات) hazfedilerek onun sıfatı olan "أمثالها" kelimesi mevsuf makamına konmuştur. Mana yönünden müennes olan "اَمْثَال" kelimesine bitişen "ها" zamirinin ayetin başındaki "الحسنة" kelimesine dönmesi bu görüşü desteklemektedir. Zira "bir şeyin benzeri onun gibi" olduğuna göre Hasanenin benzeri de yine onun gibi bir Hasane olacaktır (ez-Zeccâc, 1988b, s. 309; ez-Zemahşerî, t.y.b, s. 79; el-Endelüsî, 1420b, s. 702; ez-Zerkeşî, 1957, s. 365; es-Suyûtî, 2008, s. 559; ed-Dervîş, 1992a, s. 287).

11.2.1.2. Müzekker Üzerine Hamletme

Müzekker üzerine hamletme (*el-haml ale'l-muzekker*) ile cümlede müennesin müzekker gibi muamelesi görmesi yani müennesin müzekker sayılması (*tezkîru'l-muennes*) kastedilmektedir.

İbn Cinnî, müennesin müzekker kılınması (*tezkîru'l-muennes*) konusunun fer'in asla döndürülmesi (*reddu'l-fer' ile'l-asl*) sebebiyle çok geniş bir konu olduğunu, ancak bununla birlikte müzekkerin müennes kılınması (*te'nîsu'l-muzekker*) konusundan daha girift ve karmaşık (*enkar ve eğrab*) olmadığını belirtmektedir" (İbn Cinnî, 2006, s. 417).

a) فَمَنْ جَاءَهُ مَوعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ "*Bundan böyle kime Rabbinden bir öğüt gelirse..*"(el-Bakara, 2:275) ayetinde "جَاءَهُ" kelimesi müzekker olarak gelirken قَدْ جَاءَتْكُمْ مَوعِظَةٌ مِنْ رَبِّكُم "*Rabbinizden size bir öğüt gelmiştir.*"(Yûnus, 10:57) ayetinde "جَاءَتْكُمْ" şeklinde müennes gelmiştir. Fiilin bu şekilde iki ayrı formda hem müennes hem de müzekker gelmesi, fail konumundaki "مَوعِظَةٌ" kelimesinin gayr-i hakîkî müennes olmasından kaynaklanmaktadır. Aynı kökten gelen ancak biri müzekker diğeri müennes olan "الوعظ ve المَوعِظَةٌ" kelimelerinin aynı manaya gelmesi böyle bir kullanımı mümkün kılmaktadır. Birinci ayette "مَوعِظَةٌ" kelimesinin mecazî müennes olması ve "جَاءَهُ مَوعِظَةٌ" cümlesinde fiille failin arasına fasl (هُ) zamirinin girmesi sebebiyle "جَاءَهُ" ifadesinden tâ-i te'nîs hazfedilmiştir (ez-Zeccâc, 1988a, s. 358; ez-Zemahşerî, t.y.a, s. 348; el-Endelüsî, 1420a, s. 708; Ebüssuûd, t.y.a, s. 266; ez-Zerkeşî, 1957, s. 365; es-Suyûtî, 2008, s. 559).

b) فَلَمّا رَأَى الشَّمْسَ بَازِغَةً قَالَ هَذَا رَبِّي "*Güneşi doğarken görünce, 'Bu, benim Rabbimdir' dedi.*"(el-En'âm, 6:78) ayetinde güneş müennes olduğu halde ona müzekker olan "هَذَا" ile işaret

edilmiştir. "هَذا رَبِّي" cümlesindeki mübteda ile haberi arasında "النَّيِّرَ – *parlayan*" veya "الطَّالِعَ - *doğan*" şeklinde müzekker bir müşârun ileyh takdir edilmiştir. Dolayısıyla "هَذَا رَبِّي" cümlesiyle "هَذَا النَّيِّرَ رَبِّي – Bu parlayan şey benim rabbim" veya "هَذَا الطَّالِعَ رَبِّي - Bu doğan şey benim rabbim" şeklinde bir mana kastedilmiş olmaktadır (el-Endelüsî, 1420b, s. 566; ez-Zerkeşî, 1957, s. 359; es-Suyûtî, 2008, s. 559; ed-Dervîş, 1992a, s. 156). "هَذَا رَبِّي - *Rabbim budur*" sözündeki "هَذَا" işaret ismi, müennes bir kelime olan şemse, yani Güneş'e işaret ettiği halde burada müzekker olarak gelmiştir. Bunun hikmeti ise her ikisinin de aynı şeyden ibaret olması sebebiyle mübtedânın haber gibi kılınmasıdır. "هَذَا"nın kullanılmasında böyle bir yolun tercih edilmesi "رَبّ" kelimesini müenneslik şüphesinden korumak içindir. Dikkat edilirse Kur'ân'da müenneslik alametinden sakınmak için Allah'ın sıfatı olarak her şeyi en iyi bilen manasında *'allâm* denilmiş ondan daha beliğ olduğu halde *'allâme* denilmemiştir (ez-Zemahşerî, t.y.b, s. 40).

c) إِنَّ رَحْمَتَ اللهِ قَرِيبٌ مِنَ المُحْسِنِينَ "*Muhakkak ki iyilik edenlere Allah'ın rahmeti çok yakındır.*"(el-Aʿrâf, 7:56) ayetinde "رَحْمَتَ" kelimesi müennes haberi konumundaki "قَرِيبٌ" ise müzekker gelmiştir. Âlimler "قَرِيبٌ" kelimesinin müzekker geliş sebebine ilişkin çeşitli görüşler ortaya koymuşlardır. Zeccâc'a göre rahmet kelimesi, mecazi müennes olması yahut müzekker olan "اَلْغُفْران" veya "المطر" manasına hamledilmesi sebebiyle "قَرِيبٌ" kelimesi müzekker getirilirken, Suyûtî'ye göre "رَحْمَتَ" kelimesi "الإحْسان" manasına hamledilmesi sebebiyle "قَرِيبٌ" kelimesi müzekker getirilmiştir. (ez-Zeccâc, 1988b, s. 344; es-Suyûtî, 2008, s. 501). Ferrâ'ya göre "قَرِيبٌ" kelimesi, ayette nesepte yakınlık manası dışında kullanılması sebebiyle müzekker getirilmiştir. Bu kelime ayette merfu olarak gelse de "هِيَ مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ – (*muhsinlere*) yakın bir yerde" takdirindedir. Ferrâ, Arapların nesep ve mekân yakınlığını birbirinden ayırarak "هَذِهِ قَرِيبَتِي مِنَ النَّسَبِ" ve "هَذِهِ قَرِيبِي مِنَ الْمَكَانِ" şeklinde dediklerini nakletmektedir. Buna göre "قريب" kelimesi mesafe manasında kullanılmışsa hem müzekker hem de müennes; şayet nesep manasında kullanılmışsa sadece müennes olarak gelebilir (el-Ferrâ, t.y.a, ss. 380-381; İbn Cinnî, 2006, s. 417). [Rahmet müennes olduğu halde] karîbün [yakın] ifadesinin müzekker kullanılması ya rahmetin [müzekker kelimeler olan] ruhm ve terahhum [şefkat göstermek] mânalarında kullanılmasından kaynaklanmaktadır ya da hazfedilmiş bir başka kelimenin sıfatı olarak kullanılmasından - yani şey'ün karîbün (yakın bir şeydir) anlamının kastedilmesinden- veya hem müzekker hem de müennesliğe hamledilebilen fa'îl formuna benzetilmiş olmasından kaynaklanmaktadır (وَهِيَ رَمِيم örneğindeki gibi). Bir başka ihtimal ise rahmet kelimesinin müennesliğinin hakiki olmamasıdır (ez-Zemahşerî, t.y.b, s. 106; el-Endelüsî, 1420c, ss. 71-72; ez-Zerkeşî, 1957, ss. 360-361; Ebüssuûd, t.y.b, s. 233; ed-Dervîş, 1992a, s. 371).

d) اَلسَّمَّاءُ مُنْفَطِرٌ بِهِ كَانَ وَعْدُهُ مَفْعُولًا "*Gök, onun şiddetinden yarılacak; o günün olacağına dair verilen söz yerine getirilecektir.*"(el-Müzzemmil, 73:18) ayetinde "اَلسَّمَّاءُ" müennes, "مُنْفَطِرٌ" kelimesi ise müzekker gelmiştir. Böylece cinsiyet yönünden mübteda-haber uyumu bozulmuştur. Bununla ilgili olarak Kisâî (ö. 189/805), "اَلسَّمَّاءُ" kelimesinin "وَجَعَلْنَا السَّمَاءَ سَقْفاً مَحْفُوظاً - Göğü de korunmuş bir tavan yaptık."(el-Enbiyâ, 21:32) ayetindeki gibi müzekker

olan "اَلسَّقْفُ - tavan" manasına hamledilmesi sebebiyle "مُنْفَطِرٌ" kelimesinin müzekker getirildiğini belirtmektedir. Ferrâ, Zeccâc ve Cevherî (ö. 400/1009) gibi alimler "اَلسَّمَاءُ" kelimesinin hem müzekker hem de müennes olması sebebiyle "مُنْفَطِرٌ" kelimesinin burada müzekker, başka bir yerde ise "إِذَا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْ - Gök yarıldığı zaman"(el-İnfitâr, 82:1) şeklinde müennes getirildiği görüşündedir. Ebû Ali el-Fârisî'ye (ö. 377/987) göre müfrediyle arası "ة" ile ayrılan cins isim olması sebebiyle "سماء" kelimesinin hem müzekker hem de "سماءة" şeklinde müennes yapılabileceğini belirtmektedir. Zemahşerî de "السَّمَاءَ" kelimesinin mecazî "tavan" anlamı dikkate alınarak veya "السَّماءُ شَيْءٌ مُنْفَطِرٌ – gök çatırdayan bir şeydir" şeklinde bir takdir ile de bu uyumun sağlanabileceği görüşündedir. Ebussuud Efendi semânın yarılıp parçalara ayrıldıktan hakikatinin değişeceğini ve bunun sonucunda da isminden ve resminden uzaklaşacağı için "شَيْءٌ" kelimesiyle ifade edilmesinin uygun düşeceğini belirtmektedir (el-Ferrâ, t.y.b, s. 99; ez-Zeccâc, 1988e; ez-Zemahşerî, t.y.d, s. 643; el-Endelüsî, 1420f, ss. 318-319; Ebüssuûd, t.y.e, s. 52; ed-Dervîş, 1992d, s. 268).

e) وَلَمْ أَكُ بَغِيّاً "*İffetsiz de olmadığım halde*"(Meryem, 19:20) ve وَمَا كَانَتْ أُمُّكِ بَغِيّاً "*Annen de iffetsiz değildi.*"(Meryem, 19:28) ayetlerinde özne (müstetir fâil ve أَمّكِ) müennes olmasına rağmen "بَغِيّاً" kelimesi müzekker gelmiştir. Âlimler bu kelimenin müzekker gelişiyle ilgili çeşitli görüşler ortaya koymuşlardır:

Birincisi: *Kelimenin "فَعُول" vezninde olmasıdır.* Müberred'e göre "بَغَى - يَبْغِي" kökünden gelen ve lâmu'l-fi'li "ي" olan "بَغِيّاً" kelimesi "فَعُول" vezninde olup aslı "بغُوي" şeklindedir. Kelimede "و" ve "ي" bir araya geldiği için sakin olan vâv, "ي"ye dönüştürülmüş ve "عِصِيّ" kelimesindeki gibi iki "ي", birbirine idgam edilerek bunlardan önceki harfin harekesi kesra yapılmıştır. Kelimenin "فَعُول" vezninde olması ona "رَجُلٌ صَبُورٌ" ve "امْرَأَةٌ صَبُورٌ" örneklerindeki gibi tâ-i te'nîs almadan müzekker ve müennese hamledilecek bir özellik kazandırmıştır. Şayet bu kelime "فَعُول" değil de "فَعِيل" vezninde olsaydı mutlaka "بَغِيَّة" şeklinde tâ-i te'nîs alacaktı (el-ʿUkberî, 2001b, s. 75).

İkincisi: *Kelimenin "فَاعِل" yani "بَاغِي" manasına gelen "فَعِيل" vezninde olmasıdır*. İbn Cinnî'ye göre bu kelime "فَعُول" vezninde olsaydı inkarcı manasına gelen "نَهُوٌّ" örneğindeki gibi ayette "بَغُوٌّ" denilmesi gerekirdi. ʿUkberî'ye göre bu kelime mübalağa ifade etmesi sebebiyle tâ-i te'nîs almamıştır (el-ʿUkberî, 2001a, s. 550).

Üçüncüsü: *Kelimenin müennes bir lafızdan dönüştürülmesi sebebiyle te'nîs alametine ihtiyaç duymamasıdır.* "وَمَا كَانَتْ أُمُّكِ بَغِيّاً" ayetindeki "بَغِيّاً" kelimesi müennes ism-i fail formundaki "باغية" kelimesinden dönüştürülmüştür. Müennes bir asıldan dönüştürüldüğü için bu kelimenin sonundaki tâ-i te'nîs düşmüştür. Bu dönüşüm (*'udûl*) neticesinde "بَغِيٌّ" kelimesi "حائضٍ" ve "طالقٍ" gibi müennese özgü bir lafız olarak kadına tahsis edilmiş; erkek için ise "باغٍ" kelimesi kullanılmıştır." (el-Begavî, 1997a, s. 29; el-Begavî, 1997b, s. 417; Ebüssuûd, t.y.c, s. 260; el-Endelüsî, 1420d, s. 249; ez-Zerkeşî, 1957, ss. 362-363; ed-Dervîş, 1992c, s. 75).

f) وَإِنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً نُسْقِيكُمْ مِمّا فِي بُطُونِهِ "*Sizin için (sağmal) hayvanlarda da elbette alınacak bir ibret vardır. Zira size, onların karınlarındaki şeylerden içiriyoruz.*"(en-Nahl, 16:66) ayetinde "بُطُونِهِ" kelimesi müzekker iken bu ayetle aynı manaya gelen وَإِنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً نُسْقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِها (el-Mu'minûn, 23:21) ayetinde "بُطُونِها" şeklinde müennes olarak zikredilmiştir. Buradaki teşâbüh ve ihtilafla ilgili çeşitli görüşler ortaya konulmuştur:

1- "بُطُونِهِ" ifadesindeki zamirin "الْأَنْعَامِ" kelimesine dönmesidir. Bu kelime "هو الأنعام" ve " هي الأنعام" şeklinde hem müzekker hem de müennes yapılabilen kelimelerden olması sebebiyle Nahl suresinde müzekker; Mu'minûn suresinde ise müennes olarak gelmiştir. Bu Yûnus b. Habîb'in (ö. 182/798) görüşüdür. Ferrâ ve Zeccâc'a göre "الْأَنْعَامِ" kelimesi çoğul bir lafızdır. Aynı zamanda hem müzekker hem de müennes yapılabilen bir cins isimdir (el-Ferrâ', t.y.a, s. 129; ez-Zeccâc, 1988c, s. 209).

2- Sîbeveyhi (ö. 180/796), En'âm kelimesini, gayr-i munsarif bahsinde "أَخْلَاق" ve "أَمْشَاج" kelimesi gibi "أَفْعَال" veznindeki isimler arasında zikretmiştir. Bunlar lafız itibariyle müzekker, mana itibariyle müennes kabul edilmiştir (Sîbeveyhi, 1992a, s. 230). İbn Ya'îş'in (ö. 643/1245) dediği gibi buradaki edebi incelik "*sebeb*"in çoğulunun "*esbâb*" olması gibi "أَنْعَامٌ ve نَعَمٌ" kelimelerinin cem-i kıllet formunda gelmesidir. Cem-i kıllet yapıları ise kesret yapılarına oranla tekil olana daha yakın oldukları için "مِمَّا فِي بُطُونِهِ" sözündeki gibi zamirin müfred lafızla "*en'âm*"a dönmesi dâhil müfred hükümlerinin birçoğuna tabidir (el-Kaysî, 1405, s. 328).

3- Ayette "*en'âm*" kelimesi zikredildiği halde zamir "*en'âm*"a değil de bu kelimenin tekili "*ne'am*"a dönmektedir. Bu da şairin "مِثْلُ الفِراخِ نُتِفَتْ حَوَاصِلُهُ - *tüyleri yolunmuş kuşlar gibi*" sözünde olduğu üzere Arap dilinde bilinen bir üsluptur. Burada "حَوَاصِلُها" denmemesinin sebebi "الفِراخ" kelimesinin tekili üzerine bina edilmeyen bir cemi olmasıdır. Bundan dolayı çoğulla tekil kastedilmesi caiz olmuştur. Ebussuud Efendi'ye göre "مِمَّا فِي بُطُونِهِ" ifadesindeki zamir, "*en'âm*" kelimesinin lafzı (*ne'am*) gözetildiği için müzekker; Mu'minûn suresinde mana (sağmal hayvan manası) gözetildiği için "مِمَّا فِي بُطُونِها" şeklinde müennes olarak gelmiştir. Diğer bir ifadeyle zamir bazen lafza bazen de mana üzerine hamledilmiştir (Ebüssuûd, t.y.c, s.124).

Sonuç

Apaçık bir Arapçayla nazil olup indirildiği topluma kendi dil üslup ve incelikleriyle hitap eden Kur'ân-ı Kerîm, o toplumun müzekkerlik ve müenneslik konusunda takip ettikleri yöntemlere de bağlı kalmıştır. Araplar bu bağlamda gerek günlük konuşmalarında gerekse şiir ve nesirlerinde müenneslik alameti taşımadıkları halde seleflerinden müennes olarak öğrenip naklettikleri sözcükler yanında yapı itibariyle tâ-i te'nîsli olup hem müzekker hem de müennesi niteleyen sözcüklere de yer vermişlerdir. Ayrıca gramer ve haml yöntemini müenneslik alameti taşımadığı halde bazı sözcükleri hem müzekker hem de müennese

sıfat olarak kullanmışlardır. Kur'ân'da müzekker-müennes uyumsuzluğunun doğru anlaşılması dildeki bazı teknik kullanımların bilinmesine bağlıdır. Bunların başında lafız veya mana üzerine haml yöntemi gelmektedir. Bu bağlamda özetle şu iki hususa dikkat edilmelidir:

1- Kur'ân'da müennes bir zamir, müzekker bir kelimeye dönmüşse, müzekker olan bu kelimenin yerine müennes eşanlamlısının kastedildiği ve ayetteki müzekker-müennes uyumsuzluğunun, mana üzerine haml yöntemiyle giderildiği bilinmelidir. Aynı şekilde müzekker bir fiilin, müennes bir kelimeye bağlandığı yerlerde de mana üzerine haml yöntemine başvurulduğu hususu gözden kaçırılmamalıdır. Müzekker bir zamirin müennes bir kelimeye döndüğü ayetlerde de aynı tutum izlenmelidir.

2- Arap dilinde hem müzekker hem de müennes olarak kullanılan kelimeler mevcuttur. Bu tür kelimeleri lafza hamlederek müzekker yahut manaya hamlederek müennes olarak kullanmak mümkündür. Çünkü cins isimlerin müennesliği hakikî değildir. Dolayısıyla bunlar bazen cins manası dikkate alınarak müzekker bazen de topluluk manası dikkate alınarak müennes gelebilirler. Kur'ân'da cins isimlerin kullanımından kaynaklanan müzekker-müennes uyumsuzluğunda bu detay da hesaba katılmalıdır.

Haml yöntemi bağlamında aktardığımız örnekler, bazı kötü niyetlilerin veya bilgisizlerin iddia ettiği gibi Kur'ân'ın müzekkerlik ve müenneslik yönünden herhangi bir uyumsuzluk ya da bir gramer hatası ihtiva etmediğini, aksine indirildiği toplumun aşina olup günlük hayatlarında kullandıkları dil, üslup ve incelikleri gözettiğini ortaya koymaktadır.

Kaynakça

Abdulhamîd, Muhammed Muhyiddîn. (2007). *et-Tuhfetu's-seniyye bi-Şerhi'l-Mukaddimeti'l-Âcurrûmiyye*. Katar: Vezâratu'l-Evkâfi ve'ş-Şu'ûni'l-İslâmiyye.

Afgânî, Sa'îd b. Muhammed b. Ahmed. (2003). *el-Mûcez fî kavâ'idi'l-lugati'l-'Arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.

Antâkî, Muhammed. (1969). *el-Vecîz fî fıkhi'l-luga*. Halep: Mektebetü'ş-Şehbâ'.

A'şâ, Meymûn b. Kays. (1950). *Dîvânu'l-aʿşa'l-kebīr*. Muhammed Huseyin (nşr.). Kahire: Mektebetu'l-Âdâb.

Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd. (1997a). *Meʿâlimü't-tenzîl* (C. 7). Muhammed Abdullâh en-Nemr vd (thk.). Riyad: Dâru Taybe.

Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd. (1997b). *Meʿâlimü't-tenzîl* (C. 8). Muhammed Abdullâh en-Nemr vd (thk.). Riyad: Dâru Taybe.

Beydâvî, Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. (1998). *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* (C. 4). Muhammed 'Abdurrahmân el-Mar'aşlî (thk.). Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî.

Ca'berî, İbrâhîm Ömer. (1991). *Tedmîsu't-tezkîr fi't-te'nîs ve't-tezkîr*. Muhammed 'Âmir Ahmed Hasan (thk.). Beyrut: el-Müessesetü'l-Câmi'iyye.

Cevherî, İsmâîl b. Hammâd. (1984a). *es-Sıhâh: Tacu'l-lüğa ve sıhâhi'l-'Arabiyye* (C. 1). Ahmed Abdulgafûr 'Attâr (thk.). Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn.

Cevherî, İsmâîl b. Hammâd. (1984b). *es-Sıhâh: Tacu'l-lüğa ve sıhâhi'l-'Arabiyye* (C. 2). Ahmed Abdulgafûr 'Attâr (thk.). Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn.

Dervîş, Muhyiddîn. (1992a). *İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve beyânüh* (C. 3). Yûsuf Alî Bedevî (thk.). Dimeşk: Dâru İbn Kesîr - Daru'l-Yemâme.

Dervîş, Muhyiddîn. (1992b). *İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve beyânüh* (C. 5). Yûsuf Alî Bedevî (thk.). Dimeşk: Dâru İbn Kesîr - Daru'l-Yemâme.

Dervîş, Muhyiddîn. (1992c). *İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve beyânüh* (C. 6). Yûsuf Alî Bedevî (thk.). Dimeşk: Dâru İbn Kesîr - Daru'l-Yemâme.

Dervîş, Muhyiddîn. (1992d). *İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve beyânüh* (C. 10). Yûsuf Alî Bedevî (thk.). Dimeşk: Dâru İbn Kesîr - Daru'l-Yemâme.

Ebüssuûd, Muhammed b. Muhammed el-'İmâdî. (t.y.a). *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* (C. 1). Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî.

Ebüssuûd, Muhammed b. Muhammed el-'İmâdî. (t.y.b). *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* (C. 3). Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî.

Ebüssuûd, Muhammed b. Muhammed el-'İmâdî. (t.y.c). *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* (C. 5). Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî.

Ebüssuûd, Muhammed b. Muhammed el-'İmâdî. (t.y.d). *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* (C. 7). Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî.

Ebüssuûd, Muhammed b. Muhammed el-'İmâdî. (t.y.e). *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* (C. 9). Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî.

Endelüsî, Ebû Hayyân. (1420a). *el-Bahru'l-muhît* (C. 2). Sıdkî Muhammed Cemîl (thk.). Beyrut: Dâru'l-Fikr.

Endelüsî, Ebû Hayyân. (1420b). *el-Bahru'l-muhît* (C. 4). Sıdkî Muhammed Cemîl (thk.). Beyrut: Dâru'l-Fikr.

Endelüsî, Ebû Hayyân. (1420c). *el-Bahru'l-muhît* (C. 5). Sıdkî Muhammed Cemîl (thk.). Beyrut: Dâru'l-Fikr.

Endelüsî, Ebû Hayyân. (1420d). *el-Bahru'l-muhît* (C. 7). Sıdkî Muhammed Cemîl (thk.). Beyrut: Dâru'l-Fikr.

Endelüsî, Ebû Hayyân. (1420e). *el-Bahru'l-muhît* (C. 8). Sıdkî Muhammed Cemîl (thk.). Beyrut: Dâru'l-Fikr.

Endelüsî, Ebû Hayyân. (1420f). *el-Bahru'l-muhît* (C. 10). Sıdkî Muhammed Cemîl (thk.). Beyrut: Dâru'l-Fikr.

Enîs, İbrâhîm. (1975). *Min esrâri'l-luğa*. Kahire: Mektebetu'l-Anclu el-Mısriyye.

Esterâbâdî, Radıyyüddîn Muhammed. (1976). *Şerhu'ş-Şâfiye* (C. 2). Muhammed Nûr el-Hasan vd (thk.). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye.

Ezherî, Hâlid b. Abdillâh. (t.y.). *Şerhu't-tasrîh 'ale't-tavdîh* (C. 2). Tahran: İntişârât-ı Nâsır Hüsrev.

Ferrâ, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd. (t.y.a). *Me'âni'l-Kur'ân* (C. 1). Ahmed Yûsuf Necâtî vd (thk.). Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye.

Ferrâ, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd. (t.y.b). *Me'âni'l-Kur'ân* (C. 3). Ahmed Yûsuf Necâtî vd (thk.). Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye.

Ferrâ, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd. (1989). *el-Müzekker ve'l-müennes*. Ramadân 'Abduttevvâb (thk.). Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs.

Galâyînî, Mustafâ. (2010). *Câmi'u'd-durûsi'l-'Arabiyye*. Alî Süleymân Şebâra (thk.). Dimeşk: Müessesetü'r-Risâle.

Hammâdî, Muhammed Dârî. (1982). "et-Tezkîr ve't-Te'nîs fi'l-'Arabiyye Beyne'l-'Alâmeti ve'l-İsti'mâl" (33/1). *Mecelletu'l-Mecma'i'l-'İlmî el-'Irâkî*.

Hâlidî, Salâh Abdulfettâh. (2000). *İ'câzu'l-Kur'âni'l-beyânî ve delâ'ilu masdarihi'r-rabbânî*. Amman: Dâru Ammâr.

Hamelâvî, Ahmed b. Muhammed. (2007). *Şeze'l-'arf fî fenni's-sarf*. Alâuddîn 'Atiyye (thk.). Dimeşk: Dâru'd-Dekkâk – Dâru'l-Feyhâ'.

Hasan, Abbâs. (t.y.a). *en-Nahvu'l-vâfî* (C. 1). Kahire: Dâru'l-Ma'ârif.

Hasan, Abbâs. (t.y.b). *en-Nahvu'l-vâfî* (C. 2). Kahire: Dâru'l-Ma'ârif.

Hasan, Abbâs. (t.y.c). *en-Nahvu'l-vâfî* (C. 3). Kahire: Dâru'l-Ma'ârif.

Hasan, Abbâs. (t.y.d). *en-Nahvu'l-vâfî* (C. 4). Kahire: Dâru'l-Ma'ârif.

İbn 'Akīl, Bahâüddîn Abdullah. (1985). *Şerh İbn 'Akîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik* (C. 2). Muhyiddîn 'Abdulhamîd (thk.). Dimeşk: Dâru'l-Fikr.

İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân. (2006). *el-Hasâîs*. Muhammed Alî en-Neccâr (thk.). Kâhire: el-Mektebetü'l-'İlmiyye.

İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân. (1985). *el-Muzekker ve'l-muennes*. Târık Necm Abdullâh (thk.). Cidde: Dâru'l-Beyân el-'Arabî.

İbnu'l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed. (1978). *el-Müzekker ve'l-müennes*. Târık 'Abd 'Avn el-Cenâbî (thk.). Bağdat: Matbaatu'l-'Ânî.

İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed. (1979a). *Mu'cemu Mekâyîsi'l-lüga* (C. 1). ʿAbdusselâm Muhammed Hârûn (thk.). Dimeşk: Dâru'l-Fikr.

İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed. (1979b). *Mu'cemu Mekâyîsi'l-lüga* (C. 2). ʿAbdusselâm Muhammed Hârûn (thk.). Dimeşk: Dâru'l-Fikr.

İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed. (1969). *el-Müzekker ve'l-müennes*. Ramadân Abdüttevvâb (thk.). Kahire: Dâru'l-Kütüb.

İbn Hişâm, Cemâlüddîn Abdullâh el-Ensârî. (t.y.a). *Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik* (C. 2). Muhyiddîn 'Abdulhamîd (thk.). Dimeşk: Dâru'l-Fikr.

İbn Hişâm, Cemâlüddîn Abdullâh el-Ensârî. (t.y.b). *Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik* (C. 3). Muhyiddîn 'Abdulhamîd (thk.). Dimeşk: Dâru'l-Fikr.

İbn Hişâm, Cemâlüddîn Abdullâh el-Ensârî. (t.y.c). *Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik* (C. 4). Muhyiddîn 'Abdulhamîd (thk.). Dimeşk: Dâru'l-Fikr.

İbn Hişâm, Cemâlüddîn Abdullâh el-Ensârî. (1990). *Şerhu Ḳatri'n-nedâ ve belli's-sadâ.* Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd (thk.). Dimeşk: Dâru'l-Hayr.

İbn Hişâm, Cemâlüddîn Abdullâh el-Ensârî. (1984). *Şerhu Şüzûri'z-zeheb.* 'Abdulganî ed-Dıkr (thk.). Dimeşk: eş-Şeriketü'l-Müttehide.

İbn Mâlik, Muhammed b. Abdillâh et-Tâî. (t.y.). *Elfiyyetü İbn Mâlik*. Beyrut: el-Mektebetü'ş-Şa'biyye.

İbn Mâlik, Muhammed b. Abdillâh et-Tâî. (1982a). *Şerhu'l-Kâfiyeti'ş-Şâfiye* (C. 2). Abdülmünim Ahmed Hüreydî (thk.). Riyâd: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs.

İbn Mâlik, Muhammed b. Abdillâh et-Tâî. (1982b). *Şerhu'l-Kâfiyeti'ş-Şâfiye* (C. 4). Abdülmünim Ahmed Hüreydî (thk.). Riyâd: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs.

İbn Mâlik, Muhammed b. Abdillâh et-Tâî. (1967). *Teshîlü'l-fevâ'id ve tekmîlu'l-makâsid*. Muhammed Kâmil Berekât (thk.). Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî.

İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem. (1992a). *Lisânu'l-'Arab* (C. 4). Alî Şîrî (nşr.). Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî.

İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem. (1992b). *Lisânu'l-'Arab* (C. 5). Alî Şîrî (nşr.). Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî.

İbn Seleme, Mufaddal. (1997). "Muhtasaru'l-müzekker ve'l-müennes" (17/1). Ramadân Abdüttevvâb (thk.). *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-'Arabiyye*.

İbn Sîde, Ebü'l-Hasan Alî b. İsmâîl. (t.y.a). *el-Muhassas* (C. 16). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye.

İbn Sîde, Ebü'l-Hasan Alî b. İsmâîl. (t.y.b). *el-Muhassas* (C. 17). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye.

İbnu's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. Sehl. (1988). *el-Usûl fi'n-nahv* (C. 2). Abdulhuseyn el-Fetlî (thk.). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.

İbnu't-Tüsterî, Ebu'l-Huseyn Saîd b. İbrâhim. (1983). *el-Müzekker ve'l-müennes*. Ahmed Abdulmecîd Hüreydî (thk.). Kahire: Mektebetü'l-Hâncî – Riyad: Dâru'r-Rifâ'î.

İsfehânî, Râgıb. (t.y.). *el-Mufredât fî garîbi'l-Kurʾân*. Muhammed Seyyid Keylânî (thk.). Beyrut: Dâru'l-Maʿrife.

Kaysî, ʿAvdetullah Menîʿ. (1996). *Sirru'l-i'câz fî tenevvu'i's-siyaği'l-muştekkati min aslin luğaviyyin vâhidin fi'l-Kur'ân*. Amman: Dâru'l-Beşîr.

Kaysî, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib. (1405). *Müşkilü iʿrâbi'l-Kur'ân* (C. 5). Hâtim Sâlih ed-Dâmin (thk.). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.

Kefevî, Ebu'l-Bekâ'. (1998). *el-Külliyyât*. Adnân Dervîş, Muhammed el-Mısrî (thk.). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.

Matlûb, Ahmed. (2006). *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-belâgiyye ve tetavvuruhâ* (C. 2). Beyrut: ed-Dâru'l-'Arabiyye li'l-mevsû'ât.

Muberred, Ebu'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd. (1994a). *el-Muktedab* (C. 1). Muhammed Abdulhâlik 'Udayme (thk.). Kahire: Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî.

Muberred, Ebu'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd. (1994b). *el-Muktedab* (C. 4). Muhammed Abdulhâlik 'Udayme (thk.). Kahire: Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî.

Muberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd. (1970). *el-Müzekker ve'l-müennes*. Ramadân 'Abduttevvâb, Salâhuddîn el-Hâdî (thk.). Kahire: Mektebetü Dâri'l-Kütüb.

Munâvî, Muhammed Abdurraûf. (1990). *et-Tevkîf ʿalâ mühimmâti't-teʿârîf*. Muhammed Rıdvân ed-Dâye (thk.). Beyrut–Dimeşk: Dâru'l-Fikr.

Mutenebbî, Ebu't-Tayyib. (1983). *Dîvânu'l-Mutenebbî*. Beyrut: Dâru Beyrût.

Muttallibî, Gâlib Fâdıl. (1978). *Lehcetu Temîm ve eseruhâ fi'l-'Arabiyyeti'l-muvahhade*. Bağdat: Dâru'l-Hurriyye.

Nûruddîn, 'İsâm. (1988). *el-Mustalahu's-sarfî mümeyyizâtu't-tezkîr ve't-te'nîs*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Âlî.

Sabbân, Muhammed b. Alî. (t.y.). *Hâşiyetü's-Sabbân ʿalâ Şerhi'l-Üşmûnî* (C. 4). Beyrut: Dâru'l-Fikr.

Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed. (2009). *Fikhu'l-luga ve sırrü'l-ʿArabiyye*. Yahyâ Murâd (thk.). Kahire: Müessesetü'l-Muhtâr.

Saʿlebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed. (2002). *el-Keşf ve'l-beyân ʿan tefsîri'l-Ḳurʾân* (C. 9). Ebû Muhammed b. ʿÂşûr (thk.). Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî.

Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber. (1992a). *el-Kitâb* (C. 3). Abdusselâm Muhammed Hârûn (thk.). Kahire: Mektebetu'l-Hâncî.

Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber. (1992b). *el-Kitâb* (C. 4). Abdusselâm Muhammed Hârûn (thk.). Kahire: Mektebetu'l-Hâncî.

Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. (1980a). *Hemʿu'l-hevâmiʿ fî şerhi Cemʿi'l-cevâmiʿ* (C. 3). Abdülâl Sâlim Mükerrem (thk.). Kuveyt: Dâru'l-Buhûsi'l-ʿİlmiyye.

Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. (1980b). *Hemʿu'l-hevâmiʿ fî şerhi Cemʿi'l-cevâmiʿ* (C. 6). Abdülâl Sâlim Mükerrem (thk.). Kuveyt: Dâru'l-Buhûsi'l-ʿİlmiyye.

Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. (2008). *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Şu'ayb el-Arnaût (thk.). Dimeşk: Müessesetü'r-Risâle.

Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. (1998). *el-Müzhir fî ʿulûmi'l-lugati ve envâ'ihâ* (C. 2). Fuâd 'Ali Mansûr (thk.). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye.

Taberî, Muhammed b. Cerîr. (2000). *Câmiʿu'l-beyân ʿan te'vîli âyi'l-Kur'ân* (C. 15). Ahmed Muhammed Şâkir (thk.). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.

Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid. (1998). *Keşşâfü ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-ʿulûm* (C. 1). Ahmed Hasan Besec (thk.). Beyrut: Darû'l-Kütübi'l-İlmiyye.

ʿUkberî, Ebü'l-Bekâ' Abdullâh b. el-Huseyn. (2001a). *et-Tibyân fî iʿrâbi'l-Ḳurʾân* (C. 5). Saʿd Küreyyim el-Fakî (thk.). Kahire: Dâru'l-Yakîn.

ʿUkberî, Ebü'l-Bekâ' Abdullâh b. el-Huseyn. (2001b). *et-Tibyân fî iʿrâbi'l-Ḳurʾân* (C. 6). Saʿd Küreyyim el-Fakî (thk.). Kahire: Dâru'l-Yakîn.

Umâyira, İsmâîl Ahmed. (1993). *Zâhiratu't-te'nîs beyne'l-luğati'l-'Arabiyye ve'l-luğâti's-Sâmiyye*. Amman: Dâru Huneyn.

Vendryes, Joseph. (1975). *el-Luga*. Abdulhamîd ed-Devâhilî, Muhammed el-Kassâs (çev.). Kahire: Mektebetu'l-Anclu el-Mısriyye.

Ya'kûb, İmîl Bedî'. (1994). *el-Mu'cemu'l-mufassal fi'l-muzekker ve'l-muennes*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî (1988a). *Meʿâni'l-Kurʾân ve iʿrâbüh* (C. 1). ʿAbdulcelîl ʿAbduh Şelebî (thk.). Beyrut: ʿÂlemü'l-Kütüb.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî (1988b). *Meʿâni'l-Kurʾân ve iʿrâbüh* (C. 2). ʿAbdulcelîl ʿAbduh Şelebî (thk.). Beyrut: ʿÂlemü'l-Kütüb.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî (1988c). *Meʿâni'l-Kurʾân ve iʿrâbüh* (C. 3). ʿAbdulcelîl ʿAbduh Şelebî (thk.). Beyrut: ʿÂlemü'l-Kütüb.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî (1988d). *Meʿâni'l-Kurʾân ve iʿrâbüh* (C. 4). ʿAbdulcelîl ʿAbduh Şelebî (thk.). Beyrut: ʿÂlemü'l-Kütüb.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî (1988e). *Meʿâni'l-Kurʾân ve iʿrâbüh* (C. 5). ʿAbdulcelîl ʿAbduh Şelebî (thk.). Beyrut: ʿÂlemü'l-Kütüb.

Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer. (t.y.a). *el-Keşşâf 'an hakā'iki gavâmidi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekāvîl fî vucûhî't-te'vîl* (C. 1). Abdurrezzâk el-Mehdî (thk.). Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî.

Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer. (t.y.b). *el-Keşşâf 'an hakā'iki gavâmidi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekāvîl fî vucûhî't-te'vîl* (C. 2). Abdurrezzâk el-Mehdî (thk.). Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî.

Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer. (t.y.c). *el-Keşşâf 'an hakā'iki gavâmidi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekāvîl fî vucûhî't-te'vîl* (C. 3). Abdurrezzâk el-Mehdî (thk.). Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî.

Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer. (t.y.d). *el-Keşşâf 'an hakā'iki gavâmidi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekāvîl fî vucûhî't-te'vîl* (C. 4). Abdurrezzâk el-Mehdî (thk.). Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî.

Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer. (1993). *el-Mufassal fî sanʿati'l-iʿrâb*. Alî Bû Mulhim (thk.). Beyrut: Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl.

Zerkeşî, Bedrüddîn (1957). *el-Burhân fî ʿulûmi'l-Kur'ân* (C. 3). Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (thk.). Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-ʿArabiyye.